

...לאחר עשרים ושלוש שנים שוב נפתחו בפני דלתות בית-הספר הרחבות. שוב עליתי במדרגות ושוב נכנסתי לכיתה ריקה. שמתי את הגיר הלבן ליד הלוח השחור, את הספוג היבש שטפתי, את המפה הגאוגרפית שהבאתי אתי מביתי פרשתי על השולחן הדווי ועליה הכינתי את יומן הכיתה ואת העט הנובע, כך ישבתי ודיוכיתי לתלמידות שעוד מעט תשבנה על הספסלים הריקים.

ידי עשו תנועות הרגל כאילו לא עברו עשרים ושלוש שנים מאז עשיתי עבודות אלה. כשהיין הקופץ למים לאחר שנים רבות: את השחייה אין שוכחים לעולם. והבנות ניכנסו, מטפסות כדרך כל הבנות בעולם, ובסקרנות הביטו באשה בעלת השיער הכסוף אשר עמדה להקנות להן השכלה כללית. הן צחקו, דחפו זה את זה, כאילו בחוץ לא ארב להן איזה כוח אכזרי. כאילו היו עוד בתקופה שבה למדה אמי בבית-הספר, ואני וילדי, התקופה אשר בה לא אירע דבר.

עשינו הברכה, חילקתי את ספרי הלימוד והשעור החל ואז כאילו שקע העולם החיצוני, המאיים, ונעלם, לא היה עתה דבר חשוב יותר מאשר הדברים עליהם קראנו. עליהם סיפרתי, שאלתי, קיבלתי תשובות. הכיתות התחלפו, הפנים הצעירות שניבטו בי התחלפו וכך כאילו נשתכח ממני מה הביאנו לבית-ספר יהודי זה.

מקצוע ההוראה כאילו חפס אותי בכוח, ובכוח זה תפסתי אני את הבנות. רגעי האושר גברו על שעות שברון הלב, אך לא פיקפקתי אף לרגע אם בצדק חיסלתי את ביתי. הכיתה היתה מציאותית, שאר הדברים עטופים היו ערפל של חלום.

צופיה בתו המסיכה בחכשרתה בבית-ספר יהודי לאמנות אשר הוקם למען צעירים כמותה. נפגשנו בבית-ספרי בשעת הארוחה שאותה הכינו תלמידותי בשעורי הביטול. צופיה היתה הצעירה היחידה בין המסובים לשולחן, השאר היו מורות. התלוצצנו על כך שאנו "אמהות עובדות", החלפנו רשמים על קורות היום ואחר כך שכבנו לישון, כולנו בחדר אחד ותינו קרובות זו לזו. אחד הרהיטים שעליהם לא ויתרתי היה הפסנתר, וזה גרם לביקוריו השכיחים של בני מנחם, כל עוד מותר היה ליהודים ללכת ברחוב לאחר השעה שמונה בערב. כאשר גילה מנחם קטע אשר לא הכירו, היה רץ אלי, כדי להשמיץ לי על הפסנתר את תגליתו החדשה. פעם בא אלי בהפסקת הצהריים. זמן קצר לפני שהצטרכתי לשוב אל בית-הספר, ודרש ממני לשבת ולהאזין לאינטרמצו של ברהמס, גם אם אאחר לכיתה. היתה זו הפעם היחידה שאחרתי לבית-הספר ואף לא יכולתי לנטק את סיבת איחורי.

לאט לאט החל המיצר לחנוק אותנו, בכיתה החלו נבקעים סדקים: נחרקנו מקומות

* קטע מתוך הספר האוטוביוגרפי "רקדנית בלי רגליים".

של בנות שעוד אתמול ישבו על הספסל ונהפסו בחשכת הליל. מילר רשימת הנעדרות הפך לנו לעיניו.

הדבק עלינו ביכביהיהודים הצהוב ואנו טרם הבינונו פירוש של הדבר. ילדים התהלכו ברחוב כשהם נושאים בגאווה "קישוט" חדש זה. בימים הראשונים תבעו לנו הלא־יהודים שלום ויראת כבוד בפני "אות הכבוד" הצהוב. בו כתוב היה באותיות מסוגנות כעבריות — "יהודי". בחשמלית ויתרו הנוסעים על מקומותיהם למען היהודים. אולם כעבור זמן קצר התרבו הכוכבים יתר על המידה. הבריות עייפו והתרגלו. החשמלית נאסרה על היהודים והספסלים בנגים העירוניים אף הם נאסרו על היהודים. והנגים העירוניים עצמם, שהיו ירוקים ומירעדים להינפש בהם... מי צרד יקום בהם ביראת כבוד בפני כוכב היהודים הצהוב?

נאסר על היהודים לבקר באולם הקונצרטים. אסור היה לתאווין למוזיקאים אריים, ליצירות של מלחינים אריים, ליהנות ממוזיקה יחד עם מאזינים אריים. ליהודים מותר היה לארגן קונצרטים משלהם ומוזיקאים יהודיים היו כשפע. מלחינים יהודיים יותר משהעזנו להגיה, ולמרות כל הסבל, היו היהודים צמאים למוזיקה. הופתענו לדעת, כי למרות התנצרותו נשאר מנדלסון נבדד של משה מנדלסון, ולכן מותר היה לארונים יתודיות. אולם התיאטרון שעמד בלב הגיטו נועד לקונצרטים אלה. לא עבר זמן רב ואולם התיאטרון יועד למטרות אחרות: אלפים־אלפים של יהודים חבילו אליו כאל בית־כלא. לפני הישלחם למחנות־ההשמדה.

בקונצרט הראשון והאחרון שהושמע באולם התיאטרון הופיעה סולנית, זמרת צעירה לבושה בשמלה שחורה, חגיגית, התכשיטים ניטלו ממנה זה מכבר והעדי היחיד שהתנוסס על שמלתה השחורה היה כוכב היהודים הצהוב. ולמרות הכל טרם הבינונו לאן מוליכים דברים אלה.

*

שנים רבות שרתי במקהלה. טאו ומתמיד היתה לי חשירה צורך נפשי. השתתפתי במקהלה של יהודים, פליטים מגרמניה. חייתי חיווריה ההולנדית היחידה ביניהם. המקהלה הוקמה כדי לקיים חירות נפשית למרות התנאים הסובבים. אכן, גם אנכי חייתי פליטה באמסטרדאם והחירות המיגעית עזרה לי שלא לסבוע במציאות האפרורית שלאחר שעות ההוראה.

המנצח היה קורט. בגרמניה ניצח על מקהלות גדולות והקפיד על משמעת חמורה — ומשמעת זו היתה דרושה לכולנו. את השאר עשתה המוזיקה עצמה. היו רגעים, לאחר אימונים אינסופיים, שבהם נתגלה בפנינו יופיה הנצחי של היצירה השלימה. ברגעים אלה חדלנו להיות פליטים.

קורט היה אחד מאלה שנלכדו ע"י הנורא. כאשר הגיעו לארנוני הדד ליל־הבדולח בגרמניה, בנובמבר 1938, היה בארצות הברית לשם מריס על המשרת שהוצעה לו שם: מרצה לתורת המוזיקה. הוא חזר מיד לאירופה. בדרכו לגרמניה, כדי לנצל השפעתו לטובת ידידיו המלואים, כשהגיע להולנד, התחננו בפניו אנשים שעלה בידם להימלט מגרמניה, לבל ימשיך בדרכו. האוניה האחרונה מהולנד לאמריקה הפליגה בלעזיה. את רשיון הנסיעה קיבל רק ארבעה ימים לאחר שהאוניה עזבה את הנמל ההולנדי. כך נשאר בהולנד וכאן תפסה אותו המלחמה.

בחדאות גמורה ידע שרק צ"י התמסרותו לעבודה רחנית יכול אדם להיות בתנאי מוצקה חיים ראויים לשמם. הוא המשיך ליצור בתחום המדויקולוגי בעקשנות האופיינית לו. יצירות אלה כתובות היו גרמניות. עם כל נסיון-חייו לא אבדה תקוותו להגיע איפשהו לאמריקה ולמלא שם את תפקידו החדש, מתוך כך החליט לתרגם את ספריו לאנגלית. אני זיטבתי לשלוש מסגות בשפה האנגלית, וכך זכיתי להיות לו לעזר, בשעות המאוחרות של הערב.

זו פעם ראשונה שפגשתי גבר שהיה חזק ממני. השפעתו עלי הייתה כה עזה עד כי לו היה איש-דוק, יכול היה להשפיע עלי בקלות לרעה, אך הוא היה טוב ומיטיב כלפי, כשהבחין ברגשותי כלפיו ניסה לרפאני. הוא היאר בפני את גורלם המר של הפליטים מגרמניה. שהיה גרוע בהרבה מגורל היהודים ההולנדיים, כל זאת עשה כל אקשור גורלי בגורלו. אחר-כך, בכנות וללא רחמים, סיפר על עברו הרעש שהוא עצמו היה אשם בו. בעיניים מופקחות ראה לנגד עיניו אשה חסרת נסיון ולכן רצה לרפאותה.

האנתי לסיפורי עברו בחצי אוזן. לא קלטתי אותם. אתבתי כמות שהוא ואת אזהרותיו על גורלם המר של יהודי גרמניה ואת הסכנה שגורלי עלול להיות כגורלם ראיתי כמשהו חסר חשיבות. ידוע ידעתי כי ההבדל בינינו ובין יהודי גרמניה מתקטן והולך. בתוך תוכי סבורה הייתי שהגורל החיצוני חסר משקל לעומת השלווה הפנימית. שום דבר לא פגע בי. כל עוד לבי היה שקט. אפילו לאחר הגירושים שהלכו והתפרעו קמה בי הביטחון: לא חשוב אם אמות אלא מי אני לכשאמות. מעין שריון הקיפני, כל עוד מדובר היה עלי — אך כשהגורל נגע באהובי נסדק חסריו.

★

זמן קצר לאחר הנהגת ה"כוכב הצהוב" ולפני שהחרימו אצלי את הטלפון, טילפן אלי מגרונגן הרב הצעיר שמילא את תפקידו של אברהם, בעלי המנוח. הוא פנה אלי מתוך יאוש כיוון שלא ידע כיצד להשפיע על יצחק שלי. יצחק התעקש בכל תוקף לא לעגוד את הכוכב הצהוב. הוא לא רצה להסתתר. אמנם על אפשרות כזו טרם חשבנו, אך להכריז בפומבי על סירובי ועל החלטתו הרב הצעיר ציפה מראש לתוצאות הרות-אסון וביקשני, כאמו של יצחק, להשפיע עליו פן יוליכוהו מעשיו לאבדון. הוא דיבר אלי בטלפון במלים שרק אחני אפ יכולות להבינו, ושיבץ דבריו בביטויים עבריים, היטבתי להבין לכוונתו. הלא היכרתי את יצחק שלי שהיה חולץ רק בדרך שחורה לו מצפוני הסהור ותוצה התוצאת אשר תהיה.

אחזה אותי אימה לחי בני. ביקשתי מהרב שיתחנן בפני יצחק כי יוותר על החלטתו. הבטחתי לכתוב לו מיד. לכתוב? לפתע גברו עלי געגועי אל ילדי והצורך לשוחח איתו שיחת מבוגרים — כי בוגר היה יצחק מכל ילדי. בו ברגע צץ בי הרעיון. שאולי מוטב לו לשוחח עם גבר — עם קורט. הלא רק אשה הנני. מה הבין אשה בהחלטות-גבורה אשר בלב נער מתבגר? הנער זקוק היה לגבר, לדמות חזקה כמו קורט. בפעם ראשונה למדתי לרעת על היעדר השפעת גבר בזיונוך בני.

הירהורים אלה צצו ועלו תוך כרי שנייה.

"האם יכול יצחק לקבל רשיון נסיעה?" שאלתי. בלי רשיון נסיעה אסור היה ליהודים

לנסוע.

"ייתכן", ענה. "כן! אשתדל".

חשתי ברוחה שנישמה בקולו. שוב לא הכבידה עליו האחריות הבלעדית, אולי יעלה בידי האם לעשות מה שלא עלה בידו...

לאחר שהורדתי את שפופרת הטלפון, נעלם בסחורני כלא היה. לא הייתי רשאית להשפיע על החלטה אשר נולדה כתוצאה מהכרח נפשי, אפילו אם ישלם בעדך בחייו. ואם יצליח להיות לאחר שייכנע בפני כוחות חזקים ממנו, כיצד ימשיך לחיות? האם הייתי רק אס-חיה המגינה על גופו של גור? לא ידעתי, שוב לא ידעתי דבר.

יצחק בא אלי ומיד ראיתי על בגדו את הכוכב הצהוב, כשקט וברוך אמר לי, כי למעני יותר על החלטתו וכי מעשה זה נטל ממנו דבר יקר.

נשכח ממני עד כמה מכונן הוא: גבר גבוה, בלונדי, עיניו כחולות-כהות כשל אברהם. הוא התכופף כדי לנשק לי. האם כך היה באמת בימים עברו?

ביקרנו יחד אצל קורט. לפני ביקורו של יצחק היה קורט סבוהל בגלל מה שסיפרתי לו. הוא, בעל נסיון הדמים האיום של יהודי גרמניה, ידע מה עלולות להיות התוצאות.

בעל-השיחה היו שני הגברים, שניהם מכוננים, על רמה אחת, תפקידי היה להקשיב ולשתוק. בשלושה ובבהירות הסביר יצחק את גימוקיו. קורט צנח לו מבלי להפעיל את כוחו הרוחני, בו הצליח בדרך כלל לגבור על בני שיחו. הוא ידע שלא יצליח לשכנע את הגער, יכול היה לפנות אל רגשותיו, רגשות האחריות כלפי אלה שאהבו אותו וביקשו את ארשרו. פניה זו אל מצפוני שייכנעה אותו. יצחק הרכין ראשו ותבטח להכניע את הצר הפנימי, עד שיימצא פתרון אחר.

כמה עלוב היה נצחוננו! הדבר היחיד שסיפקני היה שאני, האס-חיה, לא הצטרפתי להגן על גורי. בקורט הוא מצא דמות של אב, רשני הגברים, מופתעים מהמשותף וההבנה ההדדית שביניהם, ראו בפגישה זו שי יקר. שוב פעם צילצל הטלפון, ימים ספורים בטרם נותק, חפצם באמסטרדאם עצמה. נשמע קולו של אליעזר:

"אמא, ישנן שמועות שנישואין מגינים בפני גירוש. מנחם ותמר, פלורי ואנוכי נרשמו לנישואין אזרחיים. הפקידים שיתפו פעולה, הם היו נחמדים כלפינו, בשבוע הבא אנו מתחתנים."

"טוב?" עניתי. "רק תדע לי בדיוק מתי".

אכן, כך היה הדבר כששני בנים עמדו להינשא: הם טילפנו שנרשמו לנישואין ובשבוע הבא כבר יהיו גברים נשואים. אמנם לנישואין אזרחיים לא היה כל ערך ממשי, אך לפי החוק יהיו נשואים.

בלשכה הומגית אשר בשכונת היהודים נתקיים הטקס הפומבי לזוגות רבים שחיפשו מפלט ע"י נישואין. היות והיה זה רק טקס, ללא כל ערך של קדושה, הלך כל אחד לביתו, והיחסים הקודמים נמשכו ללא חגיגות. לא היתה כל סיבה לחגיגות.

חודשיים לאחר זאת, ביום האחרון לפני שחל האיסור על היהודים לנסוע בחשטלית ולצאת מן הבית אחרי שמונה בערב, התחתנו אליעזר ופלורי כדת משה וישראל. ידענו היסב שאנו מהלכים על פי הר געש, אך חשנו צורך לשמח בתחונתם של הזוג המאוב. יצחק ומאיר רכשו לעצמם רשיקה-נטיעה ובאו אל חתונת הבכור. העמדנו פנים כאילו לא קרה דבר מלבד חתונה זו. כאילו לא נעדרו בה רבים, כאילו לא איימו על היהודים כל יום רדיפות חדשות, גזירות חמורות מקדמוניתה. הכלה בשמלתה הלבנה, רעולה צעירה

הלכן, חשבה אך ורק על אושרה הגדול. היא היתה עתה שלו והוא שלה. איש לא היתה על העתיד.

גם בעולם השדים והרוחות הרגלים ותנועות כאלה.

*

אסור... אסור... קשר טלפוני, חשמלית, כאשר רצינו להתקשר איש עם רעהו נאלצנו ללכת ברגל משכונה אחת לשכונה אחרת, מרחקת יותר אשר בעיר הגדולה אמסטרדם. בשבת ביקרנו אצל הורי, צופיה ואנוכי, יחד יצאנו לדרך הארוכה שארכה לפחות שעה ויחד חזרנו אל חדרנו עייפות. צופיה מצאה לעצמה תענוג ילדותי להציץ אל חלונות הראווה של חנויות האסורות ליהודים.

את זאת אקנה, היתה אומרת ומצביעה על הפך שמזמן אסור היה ברכישה ליהודים, ואת הקני את זאת, וברשלנות ואדישות של מיליונרית הוסיפה: „את יודעת מה? אקנה

את כל הסחורה מלבד את השלם, אסור ליהודים!”

דווקא בשבת כשבלאו הכי לא היה בכיסנו כסף...

ביום ראשון לא לימדתי, המרחק בין שכונתי ושכונתו של קורט היה גדול מאוד ובאותו יום ראשון קבענו מקום פגישה אישיים הרחק משכונות היהודים כדי לחזור יחדיו אל שכונתי. נפגשנו והלכנו בכיוון הנהר אמסטל שהפריד בין השכונה היהודית לבין שאר השכונות. כשהתקרבו אל הגשר, עמד לפנינו גבר שלא ענד כוכב צהוב וחביס בבוהלה אל הכוכב שלנו.

„אל תמשיכו ללכת!” התחנן, „מה שמתרחש שם...” הוא הצביע בכיוון הגישו. „מה

שמתרחש שם... איום... כה איום...” האיש החזק והגבוה פרץ בבכי.

עברו דקות מספר עד שקלטנו פירוש דבריו, „ראציה”. אנו לא בבינו, הורינו לו וחזרנו על עקבותינו.

הלכנו ברחובות התעלות בשכונה הלא-יהודית, ולא יכולנו להיכנס לבתים, כיוון שלא ידענו אם התושבים היו „טובים”, כן, למצב כזה הגיעו הדברים בחולנה, שהכניסה לבית זר יכולה היתה להוליך את היהודי לאבדון.

הלכנו ברחובות השקטים והעזובים תוך דומיה. לא דיברתי על מה שהעיק על לבי והדאיג אותי יותר מכל, צופיה הלכה לבקר אצל חברתה, האם הגיעה בשלום לביתה, שהיה בשכונה הלא-יהודית? אם אמנם הגיעה, ודאי תמתין שם עד עבור זעם. מחשבותי נסבו אל כל השכונות של יקירי: האם ביתם נמצא מחוץ לאיזור ה-„ראציה”? לא לחשוב? לא לחשוב!...

עברנו לפני כנסיה קטנה, חזיתה הלמה את הסביבה העתיקה, ההדורה.

„אולי ניכנס לכנסיה?” הצעתי לקורט. בכנסיה לא היו צפויים בוגדים.

„לא?” ענה קורט בהחלטיות האופיינית לו, „ראיתי יותר מדי אופרות”.

לבסוף מצאנו לעצמנו מקלט במשרדו הפאטריצי של יהודי אחד, שם קיבלנו בלבביות יחד עם שאר הפליטים שברחו כמונו, ישבנו ושחקנו. לא היה לנו כל נושא לשיחה, כי על הנושא שהעסיק אותנו, לא יכולנו לדבר.

הדלת נפתחה שוב ושוב נכנסה פליטה, נערה שלפני זמן קצר היתה סקירה באותו

* מירדף — חטיפה לגירוש.

משרד, הכרתי אותה כשהייתה ילדה בעיר גרונינגן. עם התבגרותה הפכה לעלמה מתונה, עדינה, שמץ לא נותר ממתינותה כשראתה אותי, ידית תלדות שהוכירה לה את אמה, התחבקנו, ובזרועותי פרצה בבכי פראי ולא הצלחתי להבין דבר מכל מילמוליה.

"מה שקורה שם... שם... איום... כה איום!"

ליספתי אותה עד שנרגעה ובטחונה חזר אליה. היא קרעה את החים שבי תפרה לפני חודשים... או שנים... או מאות של שנים... את הכוכב על בגדה, היא מילמלה: "ירדתי הגוצרית רצתה זה מכבר כי אבוא אליה. עכשיו אשמע בקולת. אשבול בביתה". חיתה זו מילה חדשה — "לשבול", רק מעטים חשבו על האפשרות להימלט מהגורל ולהסתתר. נתפסנו לאמונה בנוירה הבלתי נמנעת: "כאשר אבדתי אבדתי", גם נערה זו היססה, אך מה שראו עיניה, הדברים האיומים שבקושי הצליחה להימלט מהם, הישלו את דעתה.

היא פרמה שלושה כוכבים: מעל המעיל, הסודר ומתשמלת. היא עשתה מלאכה זו כאילו מתוך תענוג, ורק הדמעה המגירה את רגשותיה. היא עובתנו, מעתה לא יהודיה, בדרכה אל ביתה החדש, שוב לא ראיתה. היא נתפסה במקלט.

כשהניעו אלינו הידיעות על תום המירדף חזר קורס לביתו ואני לביתי. מצאתי שם את צופיה אשר הגיעה שעה קלה לפני. היא נטעאה בדרך כשנלכדה ע"י המאורעות והעניוה לצלצל בבית זר, בתקווה שהתושבים יהיו "טובים", הם ניתמחו. נתנו לה לשהות, וכשהיו בטוחים כמעט שהסכנה חלפה הניעו לה שתפרום את הכוכב ממעיל הגשם. היא עשתה זאת, אך גילתה מתוך בהלה שצבע המעיל כולו שונה מאותו מקום בו תפור היה הכוכב. הם הניעו לה שתשאיר אצלם את המעיל ותיקח מעיל אחר, ללא כוכב. מחר אחזיר את המעיל ואקח את שלי. על כל פנים, במקרה שלא יהיה מירדף מחר,

*

נודע לי מפי ידידנו מן המחתרת בגרונינגן, כי "הטביל" את יצחק ואת מאיר. השליח שלהם מסר לי הודעה זו. יום לאחר שנעלמו, ערכו הגרמנים חיפושים בחדרם. עכשיו נמצאים הם במקום בשות. ידידנו רצו להשפיע גם עלינו להסתתר תחת כנפיהם. אני הבטחתי להרהר בדבר, באופן אישי לא הייתי מוכנה להסתתר, תלמידתי זקוקת לי ולא נחנתי בכשרון להעמיד פנים. בשרון שהוא הכרחי כדי להיתפן לאישיות אחרת. אך כנוגע לצופיה, הבטחתי להרהר בדבר, ושני בני המכוגרים יתקשרו על דעת עצמם עם הידידים.

לא תפסנו, לא הבינו, שכבר לא נותר זמן להירחורים.

ביום שישי בא אלי מנחם ואמר לי בשלחת נפש, שקיבל צו להתייצב למחרת היום בלישכת ההגירה הגרמנית. כה צייתן לחוק היה, כפי שהיינו כולנו, ובהתייצבותו בלישכה ראת דבר המובן מאליו. תמר רצתה ללוותו, אף על פי שהצו היה לא סכוך אליה. מבחינה אזרחית חיבת אשתו, כך אמרה.

"אבל אין דורשים מסנה להתייצב שם", ניסיתי להגן עליה. "מסוכן שתלך איתך". "זה רצונתי" אמר בקיצור. הילדים היו מבוגרים, שום אס בעולם כולו לא יכולה היתה להשפיע עליהם, לא אמו שלו ולא אמה.

למחרת, בשבת, התייצבו בלישכה. אחריהם צהריים באו אלי ברגל, עברו דרך ארוכה.

יגעים היו, אך פניהם הביעו שלווה, וקרנו מתוך ההחלטה שהחליטו. מנחם הודיע לי מהי ההחלטה:

"בליל יום ד' עלי להתייצב על כל הפצי. חמר רוצה להצטרף אלי. קבענו כבר כי ביום ב' יערוך לנו חרב טקס קידושין במשרד הרבנות".

היה זה בני השני שעמד להינשא. להינשא על שום שאהובתו רוצה להצטרף אליו כאשר יילך, כלל לא שיערו, ואף אנוכי לא שיערתי שזהו הקץ. הרי לא ייתכן שישלחו צעירים הרחק הרחק רק על-מנת לשחוט אותם. לא ייתכן שבני-אדם מסוגלים לכך. הן פשוט יותר היה לגרמנים לבצע דבר זה פה, בהולנד. אפשר שנשלחו רק לעבודת-ספר, ובנסיון זה יעמדו, כי צעירים הם וחסונים...

בני הזוג היו עסוקים מאוד ביום שקדם להתחנות. מנחם הקדיש שעות רבות כדי לטשטש חתימתו — "מנחם אשר" מעל דפי יצירותיו, שמו עלול היה לסכן את אלה שהבטיחו לשומרו. רק את ראשי התיבות מ. א. השאיר. הוא מסר לי את דפי התווים הרבים וביקשני שאמסרם לידי גרצני על מנת שיתביאם. יצירותיו זכאיות היו לחיות. על חייו הוא, על חיי תמר, לא נתן דעתו. את הצילו שלו האהוב הפקיד בידי בעל-מקצוע בתחום זה. הפסנתר נעלם זה מכבר מחדרי, כי ניתן כמתנה לקונסרבטוריון. ההכנות דמו בכל להכנות לנסיעה רגילה. נסיעה שבאחד הימים חוזרים ממנה.

הם התחתנו, חרב, בקול מושפל, אמר. "להתראות!" כעבור חודשים סועשים נחסף חרב מביתו ובני משפחתו עמו. באותה תקופה כבר לא נזקק תאריכי לצו מאסר רשמי. רצינו להימצא בקירבתם בשעות האחרונות, ופני שלאחר השעה שמונה בערב אסור היה לצאת החוצה. נשארונו, צופיה ואנוכי, ללון בבית אמה של תמר. לזוג הצעיר מותר היה לצאת החוצה לאחר שמונה בערב, בדרכם לאולם התיאטרון, שהפך לבית-סמך ושימש תחנת-מעבר לגירוש.

"מה אנגן לך ד' שאלני מנחם. בבית המותו עדיין שרד הפסנתר. לא ידעתי. כל אשר שמעתי במשך השנים, כאשר חזר וניגן את הקטעים שהפכו נכס יקר בעיני, כל אלה צצו ועלו בזכרוני בקצב מסחרר. לא ידעתי מה אבקש, אלוהים שבשמים, לא ידעתי!

הוא ישב ליד הפסנתר וניגן את הסונאטה הפאטיסטית של בטהובן. בלילה יצאו, כפופים תחת המסען הכבד, אותנו השאירו בבית. השעה היתה אחרי שמונה בערב.

נסיעתם זו היתה ירח-הרבש שלהם. שוחחים תחת תרמיליהם הכבדים נוספו אלינו ידיהם בברכה אחרונה, בפתח הדלת בו ניצבנו בחשיכה. הכל היה אפל, הבית, העיר, אנחנו... הם צעדו זה ליד זו דוממים. בני-מלכים.

*

לא יכולתי לשאת את חופשתי מבית-הספר, ללא תלמידותי אשר העסיקו את מרבית מחשבותי. צופיה, חברתי האמיצה, נפגשה עם תלמידות ביה"ס לאמנות. היא עסקה בציור. גייסה את כל החומר שלה, ומעל לכל, היתה לי ידידה עליוה. למרות זאת ידעתי, כי בלי עבודה יעילה, אובד ולא אצליח להיות אותה אשר קיוותי להיות בעתות סכנה. מצאתי פתרון: תתנדבתי לעזור בלילות ליהודים שנאספו באולם התיאטרון לפני גירושם. עלי הנן עדיין האות בתעודת הזהוי שהיה בעל-ערך מפקפק. בלילות הללו

נשארה צופיה לכדה בחדרנו אך דיירים רבים היו בבית, והגירוש עוד התנהל בצורה רשמית: נשלחו פקודות להתייצב בתיאטרון ושם שמר עליהם תוך פשטת חמורה. טרם נערכו או התנפלו לילות על בתי היהודים. צופיה הסכימה שאלך לעבוד בלילות. כשחזרתי עם שחר, עם הום העוצר הלילי, מצאתיה ישינה בשלוחה.

פראי, פראי... התופת עצמה לא היתה יותר פראית מהנעשה בתיאטרון. אנשים — סף וחולים, ישובים בכסאות קטיפה שבאולם, בכסאות עץ עלובים, על מזרני קש מלוכלכים בפרוזדור המכוסה אבק, זרם האוטללים שנע במדרגות, עלה וירד, ובעליית-הגג היה חדר חולים, שאושפזו בו רק חולים אנשים, ילדים מקיאים, מכוגרים הצועקים מתוך יאוש, להם לא נשאר מקום בחדר-החולים. ביק כל אלה התחלכנו, מעם מתנדבים, ובמשך לילה אחד צמח בנו חוש, שהדריך אותנו להימצא תמיד במקום שבו נדרשנו ביותר.

מה היה גרוע יותר: קולו החדר של הרמקול שקרא ללא הפסק בשמותיהם של אלה שנצטוו להופיע מאחורי הקלעים כדי להחלים אולי תעודותיהם בוחמת מגן, או אנשים דוממים שהשלימו כבר עם גור דינם? מה היה גרוע יותר: המבוגרים שידעו את המתרחש, הילדים שניסו לשחק בתוך יער הרגליים, או אלה סביניהם שהבינו, הילדים שנחשפו מבתיים ולא יכלו להשלים עם מר גורלם, הילדים שלא הפסיקו יללתם, מלבד ברגעי נימנום? היכן היה גרוע יותר: במעבר הצר שבין הכסאות, על שקי הקש אשר סופקו כמעשה חסד לאמהות, תינוקות ופעוטות, במעבר הבסחוק הקר, מקום הובלת התרמילים או תחת הגג, בחדר-החולים, בתוך יללה בלתי פוסקת, אשר בו נמצאו לפחות מזרונים כדי להשיב עליהם חולים גוססים? נרוצות מכל היו המדרגות בוחן עלה וירד הזרם האינסופי של אנשים נדחפים ודוחפים, שחיפשו את יקיריהם האבודים או שרק עלו וירדו, עלו וירדו משום שלא מצאו מקום ישיבה.

בתוך הזרם הזה הבחנתי, על ידי חוש שלא היה לי תמול שילשום, בגבר שעמד להתמוטט. התקרבותי אליו מבעד ליער האנשים, החזקתי בזרועו והמשכתי אותו בדרכו למטה, כאילו היטרנו זה את זו שנים, כאילו יצאנו לטיול קצר. בראש המדרגות התחממות אמרתי לו: "נשב קצת", ברגע שישבנו, נפל על כתפי ולאחר שהספיק לומר לי שמו ואת שם אשתו שישבה בתוך האולם, התעלף בזרועותי. החזקתי בו כשארית כוחותי פן יפול מן המדרגות ויהיה למירמס תחת רגלי האנשים העולים ויורדים. קראתי את שמו באוזני אלמוני וביקשתי שיססור לקרא ברמקול ולאחר הרופאים, האיש החולה היה גבוה וכבד אך הצלחתי להחזיק בו. קמו בי כוחות בלתי נודעים ושקט נפשי השתרר בקרבי, ראיתי במשך הלילה מספר פעמים בחדר-החולים, גם לאחר שנעזר משנתו.

התקפת-הלב בה הבחנתי במדרגות, בקרב ההמונים, מנעה בעדו ובעד אשתו מלהישלח לפי שעה לאבדון כמו תאחורים, שעזבו בשעות הלילה את אולם התיאטרון והצטננו לחש-מליות שהמתינו להם ברחוב. בחדר-החולים נשארו חולים מועטים, חולי-גפול בעוויתות איומות, תולי סכרת שהיו שרויים בהתעלפות עמוקה, חולי קיבה מקיאים, המושל הגרמני היה במקרה פיסה באותו לילה, כי אחרת היו גם חולים אלה בין המושלחים.

ובתוך גיהנום זה פנשתי את הילד שהתנדב יחד עם אביו להישלח להשמדה, מפני שאמו נתפסה במירדף קודם. מי יודע? אולי ימצאו אותה במרחקים? כחץ שאין לוותר עליה, נטל עמו את טפוחית הפה שלו. בתוך הרינגל הזה של בני-אדם לא נותר מקום שקט לננינה ולכן הלך בעקבותי עם אביו, אל מעבר הבסחוק, ושם ניגן בפני סננינה

ועירה, שהתפסקה מדי פעם כאשר העבירו מסען כבד בפרוודור הצר אל החסן, הוא המשיך לנגן על אף ההפרעות וסיים את המנגינה עד תום.

אזי ידעתי שאם נשמעת מוזיקה בתוך התופת, הריהי אלוהית יותר מזו שמשמיע האמן הדגול ביותר באוזני מאזיניו באולם ספראר...

לאחר שהבנין התרוקן משבויים, לאחר שאלה נדחפו אל הרחוב, שבו המתינו להם החשמליות המוארות באור כחול ודל, בו נראו האנשים כשדים, אחרי שעזרתי כבר לא נדרשה יותר, אפסו כוחותי, אנו העוזרים היינו מיותרים, אך הוטל עלינו להישאר בתוך הבנין עד שש בבוקר בגלל העוצר, לעמים ניסיתי לשכב על אחד המזרונים שנשאר נקי בדרך נס וללא קיא, אך התמונות שחלפו לנגד עיני, מראות הלילה, היו גרועות מחלומות הסינטיים שהבהילוני ברגעי שנתי הקצרים, רק בבית, אצל צופיה, הצלחתי להירדם ולישון שינה עמוקה, לא הצטרפתי לקום, היה לי חופש מבית-הספר, לפעמים ביקשתי שלא לקום עוד לנצח.

באחד מלילות זועה אלה, בין המיני הנדחפים החוצה על מסענם הכבד, שטיכותיהם המגוללות וטפס בזרועותיהם, ראיתי יהודי זקן, כחוש, כפוף, שעמד להתמוטט תחת משאו הכבד, רצתי לעברו כדי להושיט לו עזרה, אך בו ברגע גילה אותו איש ח'סם, הענק במדידו הירוקים, הוא הדף את הזקן באגרופו ורק בשל הצפיפות הרבה לא נפל הזקן, הענק צעק אליו בשפה הגסה היחידה שידע: "זוז!"

באותו רגע, מתוך דחף תת-הכרתי, שהשכיח ממני את חוסר התרעלת שבתקוממותי, ניצבתי זקופה מול הענק וצעקתי: "הנח לו!"

האיש, נבוך על שאשה נושאת כוכב צהוב מעזה לצעוק עליו, עליו — האדיר, החזק, שרק בלא קול, באגרופי מורס: "מה זה?"

וטרם הורד האגרופי, קצף: "עוד מילה אחת ותראי מה יקרה!" איבדתי כל חוש של מציאות וסכנה, סיכלם של אלה שנורשו זה עתה, לאחר שבילו שני לילות בתוך התופת, אימץ את לבי, הבסתי בפראוסו התפוח, המעוות ואמרתי: "חשבתי שאתה בן-אדם".

היתה זו טעות, לחשוב אותו לבן-אדם, ולכן נהגתי כך כלפיו, פניתי אליו כאל בן-אדם כאשר ציוויתי עליו להניח לזקן.

אגרופו עלה, אך לפני שהורידו הפסגה אחרים ששמעו את הכל, ולתשו לי באוזני, שעלי להיעלם בתוך החמקן, מישחו לחש: "למעלה, אל הדר-החולים!"

פילסתי לעצמי דרך נגד זרם המגורשים והנעתי אל הדר-החולים, שם ציפו תולים לגורדינו של השליט, הם ידעו כי הכל היה תלוי במצבו, אם שיכור הוא אם לא, ישבתי ליד מזרנו של אחד החולים שאיבד הכרתו, ובשעה שניגבתי זיעתו מעל טצחו, נרגעתי וחזרתי אל עצמי, עכשיו ברור היה לי שבצעקותי לא היתה כל תועלת, שהיאיש שבר בי כל מעצור, בכל זאת חשתי רגש של שחרור.

השיירה הלילית הגיעה לחדר-החולים: השליט, רופאים יהודיים, אנשי הוצעד היהודי, ביניהם איש שהכיר את השליט מגעריו, וניצל את השפעתו כדי לשחרר מספר גדול ככל האפשר של יהודים כלואים, מדי לילה עשה נסיונות מחודשים להציל מצפורניו אנשים, נשים וטף, לפעמים הצליח ולפעמים נכשל, הכל היה תלוי במצב רוחו של השליט, אם

היה שיכור — לא הצליח, ובמקרה זה שטמו היהודים את האיש דווקא בשל קשריו עם האוייב.

כשתכופפתי אל החוללה ששכב על המזרון וניסיתי להיחבא מעיני השיירה, פנה יחדיו זה הצידה, אל מחוץ לשורה שהיתה מעין תהלוכת-מוות. הוא הציג עצמו בפני ולחץ את ידו. באותו רגע ידעתי, כי צעקותי שיחררו גם אחרים, לא רק אותי.

חופשה הקיץ נסתיימה ויחד איתה גם תפקידי בגיהנום. מיותרים היו מאמצי הפקידות, היוצאת פקודות ליהודים ובירורים, הגרמנים זקוקים היו להיאסרון אך ורק לשם הראציה. למען בירושים יומיומיים לא היה צורך במקום התכנסות. לאט לאט התגברו הגרמנים על רגשי הבושה מפני האוכלוסיה הלא-יהודית. שוב לא היה צורך להסתין עד שהאזרחים ימצאו בבתיהם אחר הצות, עד שהעיר היבלע בחשיכה, לאור היום התנפלו על יהודים והתירוץ שיהודים צעירים נשלחו למחנות-עבודה היה מיותר, זקנים, חולים ונכים נחספו מבתיהם לעיני כל, שוב לא היה צורך בעוזרים באולם התיאטרון, אך בבית-ספר לנערות יהודיות שטרם נחטפו — היה צורך בסורה. כל מי שנמצא מועיל בעיני השלטון קיבל חתימת-סגן על תעודת הוויזו שלו וזו הגנה עליו לפי שעה, כל עוד נראה תפקידו מועיל בעיני השלטון, לפעמים "התפוצצה" רשימת "המפעילים" ובמקרה של ראציה לא הסתכלו בחתימתו. ידעתי שביום מן הימים תתפוצץ גם רשימת המורים, שגם צופיה נכללה בה כהסוואה, ולכן רצוי היה קודם כל להסתיר את צופיה.

התביישתי על הזכות המפוקפקת שהעניקה לי חתימת המגן, במיוחד לאחר שבאחד הלילות ישבתי ליד מזונתה של אשה, שלא זכתה להגנה מיוחדת, והתפרצה במרידות על הפחול שנעשה לבני-מעמדה, עליהם לא הגן איש, הם נמסרו לידי האוייב כמו עדר. אף על פי שידעתי, כי גם אותנו יפקוד גורל זה, ישבתי לידה כשאני מסררת בבכי, מושפלת עד דבא, תוך כדי התפרצותה הבחינה בדמעותי ואז פנתה אלי ואמרה באצילות: "לא התכוונתי אליך".

מורה הייתי ועל כן מוגנת, לפי שעה...

הגיעה לאוזנינו שמועה כי אלה שעמדו בקשר הדוק עם ארץ-ישראל יוכלו להינות מאותן זכויות שיש לבעלי לאומיות זרה. הצלב האדום התנדב לשלוח מברקים אל קרובים בארץ-ישראל, רק הורים של ילדים וילדים של הורים בארץ, כדי לבקש השובה על מספר הסרטיפיקאט.

מברק... תקשר הישיר הראשון עם שושנה בתי... אולי יגיע המברק אל שושנה כבר מחר! לא יכולתי לתאר לעצמי את מלוא האשר, נכנסתי אל משרד הצלב האדום כשאני מהרהרת על כל מה שיש לי והיה לי לומר לשושנה, לא חשבתי כלל על חשיבותו של הסרטיפיקאט. לפקידה הצעירה שעסקת במשלוח המברקים היה נוסח שיגרתי אחד בגרמנית:

"אבקש בתוקף, למעני ולמען צופיה, תביעה מיידית לחליפין — מברק תשובה דרך דנבה לצלב האדום".

האם זה הכל? הרי כל איש זר יכול היה לשלוח לשושנה מברק כזה! לא ייתכן. כיצד יגיע אל שושנה מחר מברק בלי מילה אחת משלי?
ברגע שאלתי: "האם מותר לי להוסיף מילה אחת משלי?"

הצעירה הביסה בי במבוכה ושאלה: "איו מילה?"
 עניתי: "חמדתי, ולחתום: אמא".
 היא כתבה בגרמנית: "ליבלינג".
 עברו שנים. רצה הגורל והגעתי אל שושנה. כמו עיני ראיתי את המברק שקיבלה.
 הוא היה כתוב אנגלית. הנוסח שיגרתי והמילה האחרונה: "דארלינג".

*

חמישה אחים היו לי. לא נשאר אף אחד מהם. רק שלוש האחיות ואני. הסבוגרת שבתן — ניצלנו. אחות עלתה ארצה לפני השואה והצעירה ממנה, יחד עם בעלה, הסיירו להבין את המצב מאיתנו והסתתרו בעוד מועד. ילדיהם התפורו ושניהם נשארו יתדיו. העובדה שאני נותרתי בחיים אינה תוצאה של הבנת המצב. ניצלתי למרות שהייתי כסומא. על אף חוסר הבינה וחוש המציאות.

לא למדנו דבר מכל שראינו לנגד עינינו. אנו — הורי, אחי ואנוכי. מחבוא פירוש בריחת וכל מי שהיה בעל-מצפון נקי לא ברח. לא היינו מוכנים להאמין שגירוש פירוש מוות. בכל מלחמה נהרגו חיילים, אך לא ידענו על שום אויב שמסוגל היה לגרש בני אדם רק כדי לרצוח אותם. לא ייתכן! אנו דחינו את הרציון בכל תוקף.

ואלה תולדותיהם של חמשת אחי. סיפור אחד הוא. סיפורו של האדם הרוחני המוכרח להיחפץ קרבנה של האלימות, אם אינו מעוניין במידה מספקת בהמשך חייו הגופניים, ועל כל פנים לא עד כדי להיאבק למענם.

תולדותיהם — תולדותי. אני נאלצתי להישאר בחיים. לאיזו מטרה? — לא אדע לעולם. לרשותו של הגורל עומדים אמצעים מוזרים, חריפים ביותר כדי שלא לשחרר מהחיים, את אלה שטרם יצאו ידי חובתם. בשל כך חיה אנוכי. בשל כך אני רוקדת בכל מאודי, בכל אשר נשאר לי — רקדנית בלי רגליים.

*

אחי הבכור שהקדיש מיטב כוחותיו למדע, נתפס בביתו בקיץ 1942 ונשלח עם משפחתו למחנה וסטרבורק. התחנה האחרונה לפני הגירוש הסופי. שם התגוררו בצריפים יחד עם רבים אחרים. גברים לחוד, נשים וילדים לחוד. בכל ליל יום שלישי חקראת רשימת הגידונים למוות. לגירוש אל מחנות-ההשמדה. לילות יום ג' רבים עברו עליהם במחנה זה, כי בינתיים התקוממו אנשי-המדע וניסו להצילו. קרה להם דבר נדיר: לפתע שוחררה, הוא ומשפחתו, ונשלחו לביתם. שנתקיים עדיין בנס.

לא יכולנו להבין את סיפוריהם על תחיים במחנה. הקשבנו, והתאמצנו ליצור לעצמנו מושגים ופסקנו לשאול שאלות.

האם הם עצמם הבינו נכונה מהו העולם הרחוק שהצליחו לחזור ממנו? אחי המשיך להיות בביתו עם בני משפחתו כמו לפני הגירוש. מוגבל בכל, אך מתעניין בכל דבר רוחני. אפילו לא הקדיש מחשבה לאפשרות של בריחה והסתתרות. כך המתונו במחנות להש-תשלוח המאורעות — עד שנתפסו באותה ראציה בה נתפסתי גם אני. שוב נשלחו למחנה וסטרבורק. ארבעה ימים לאחר פטירתו של אבי באותו מחנה. בטראנספורט האיום שנערך בעשרים וארבעה ביולי 1943. עת "התפרצצה" רשימת הציונים. נשלחו "הלאה", יחד עם אחי הצעיר ממני ובני משפחתו. רק בתו הבכורה נותרה בחיים וכעבור זמן הגיעה ארצה.

עבודותיו המדעיות של אחי ניצלו, הוא אבד, ואולי אין זו אבירה אם מותר אדם אחריו נכס שתוא בקאלמיות?

אחי השני היה משורר. הוא התפרנס כמזכירו של בעל עסקים, גם עבודה זו היתה בתחום הלשון — והלשון הלא היתה לו כל־עבודה.

חודש ימים לאחר שנתפסתי אני, נשלח גם הוא ובני משפחתו למחנה וסטרבורק. אחד מבניו נרצח כשניסה להיטלט לשווייץ. בנו הבכור, לוחם אמיץ במחתרת, עוד טרם נאסר אז. הוא פעל עם חברתו בשמית בדוים שונים, עד שנתפסו יחדיו ביום אחד. יחדיו עמדו בכל הנסיונות, הוא, אשתו ותינוקם עלו ארצה אחרי המלחמה.

אחי, אשתו ושלושת ילדיהם, נשלחו למחנה ברגן־בלזן יחד עם אמי, אחי הצעיר ומשפחתו ואנכיו. נפגשנו לעתים קרובות במחנות.

דמותו הצנומה, פניו הרזים נעשו ממש שקופים. עיניו הכחולות התמרחות הביטו אל העולם המפחיד, המאיים, בו גידונו לחיות, מתוך בהלה. לפעמים ארשפו בצריף החולים, אך כעבור זמן קצר הוחזר לעבודת פרך. מה שמנע כעוד מלשקוע באבדון רוחני, היה העפרון בו כתב על פיסות נייר עלובות ומלוכלכות את השירים שהפעימותר. פעם אחת מצא איש ס.ס. את הפיסות ואחי הוכה בגללן וספג בעיטות, כי אין דבר המרתיע את האדם תבאמי, מהפגישה פנים אל פנים עם איש־הרוח. שעל אף הכל ממשיך לחיות את חייו הרוחניים. לקרוא את השירים לא ידע האיש, לאו דווקא משום היותם כתובים בחולניו, אלא משום שהשתייכו לעולם אחר, ייתכן ולא ידע כלל קרוא וכתוב, סיבה נוספת לרתיצתו, גורם נוסף לבעוס באיש שאכן ידע לקרוא ולכתוב.

כשנשלח אחי הלאה, אל מחנה־ההשמדה, שרב לא סבל מכך. הכרתו עזבתה עוד קודם לכן, שתי בנותיו, אחת מתבגרת והשניה ילדה צעירה, עברו את התופת כשהן פצערות בנפשן. אך צעירות היו ועשויות היו לחזור לאיתנן. אשתו הגיעה לשבדיה לאחר המלחמה, כשהיא ללא הכרה. עברו שבועות רבים עד שחזרה להכרתה. בנו הצעיר נרצח יחד איתו. בנו הבכור הציל את פיסות הנייר והביאן לחולנד אחרי המלחמה. חיברת השירים בשם „ברגן־בלזן“ חרפיעת יחד עם כתבי־יד אחרים אותם הסתיר לפני צאתו את המחנה. הם נותרו — יצירותיה, תרא אבד.

אחי השלישי, מבוגר ממני רק בשנה וחצי, היה רופא עיניים. דירתו נמצאה מול לישכת הגירושים הראשית של הגרמנים. מול ביתם עצרו יומם ולילה קרונות מלאים מטען אנושי. קרונות אלה הקיאו מקירבם את האוטללים, שנחשפו מבתיהם, ממש לנגד עיניהם, יומם ולילה, בעיקר כלילה, נשמעו צעקות המענים והמעונים, ללא הפסק. המשוררים המועטים נמלטו אל ביתו של אחי לילה לילה.

כאשר הצעתי להם אפשרות להסתיר את ילדיהם, אמרה אשתו של אחי בהחלטיות: „אם נלך, יחדיו נלך“ טרם ירדתי אז לעומק כוונתה. היא ניסתה מתוך רצון כן לפזר את משפחתה ולהסתיר אותם, אך הדי הלילות האיומים שצילצלו באוזניהם, אילצום לחזור אל ביתם כמו חיות אל הכלוב, ולהוציא אל הפועל את אשר היה מוחלט אצלם זה מכבר: לקרב את קיצם כמו ידיהם ולא ליפול בידי האויב.

הייתי בכיתה. השיעור האחרון בשבוע, ביום ה', ובאמצע הסיפור שקראתי בפני הנעורות, קיבלתי תודעה סביבה־חוליים היהודי שאבוא מייד אל ערשיהדחי של אחי, שעדיין היה בחיים, אך נטול הכרה. אשתו ושלושת ילדיהם הנפלאים כבר עברו לעולם

אחר, מבין בני־משפחתי, הייתי היחידה שגרתתי לא הרחק מבית־החולים. יכולתי לגשת לשם לפני שעת העוצר, לפני שמונה בערב, לשם שמירת לילה ליד מיסתי, אך לא יכולתי להשאיר את צופיה לבדה בבית. כי בהיעדרי עלולה היתה להיחסף, לקחתי אותה אל בית־החולים למען תלך תחת חסותי.

שבנו להיות שני ילדים מבית אחד — אחי ואנוכי, בשעות שישבתי לידו, אחי, שבנעוריו נתג לקחת אחי לסיולים ארוכים בחיק הסבע, שכב ללא תכרה, הרחק הרחק מגופי הנאבק, הילדה — האחות הבכורה, התפללה שלא יתעורר, למען השם, אנא, שלא יתעורר! לנגד עיני חלפו תמונות מימים עברו ואחר תמונות מביקורי האחרון בבייתם, אשתו אמרה: „אם נלך, יחדיו נלך!“ בנו בכורה, בן החמש־עשרה, בעומדו לפני החלון בחורף כדי לציר את הגן מכוסה השלג, עמד בניגוד לכל המציאות הארוכה: „רואה את כמה צבעים יש לשלג?“ בתו, כולה אחבה: „אחיה אחות, האם ניתן להיות אחות מפורסמת?“ בתו הצעירה, בת העשר, שנטלה תחת כנפיה אשה וקנה ורועדת מבחלה, המבטת באור היום כשהיא משותקת: „ככה, שימי את התיק שלך מעל הכוכב כדי שלא יראו שאני יהודית, העמידו פנים כאילו את סבתי“, „אבל את אינך יהודית, ולכן קל לך לייצג לי כזאת“, לרגע קל הרימה את ילקוט בית־הספר שלה מעל הכוכב כדי להראות לזקנה שאף היא יהודיה: „ולאבא שלי יש עיניים שחורות כאלה, כמובן שאני יהודיה!“ את הסיפור הזה סיפרה בבית מתוך גאווה, היא ידעה היטב מה עליה לעשות כשראתה את הקרן לפני ביתה ולא רצתה שיקחו גם אותה, עכשיו שוב לא יקחה, שום איש מס, לא ישיגבה.

תמונות... מראות... צלילים... צלילים... מימים קודמים וסאתמול, האם גם היא ראה אותם? השמע אותם? אחי ששכב ונאבק על חייו?

לפעמים ניכנסו אחיות או רופאים, הם דיברו בקול רם, משום שהחולה היה מחוסר הכרה והקולות לא הגיעו לאוזניו, הם הפריעו לקשר הסודי שבנינו, קטעו את חיש מחשבותי שזרמו ממני אליו, ואולי גם ממני אלי?

שני לילות בילינו יחדיו בחדר השקט שבבית־החולים, שם נשמע רק קול נשימתי הכבירה, אנקתו, נשימתי אני שקטה היתה יותר מן המוות עצמו, בלילה השני חל שינוי אשר בישר על התעוררות, התפללתי: „אנא, שלא יתעורר!“ במשך שני הלילות שישבתי שם תירביתי להתפלל אך תפילה אחרונה זו היתה עזת יותר, כל הוטן ישבתי שקטה ושלווה, עתה קפאתי.

הבטחתי לצלצל במקרה של שינוי, עתה צילצלתי, לפתע התמלא החדר ברופאים ואחיות, אני בשלחתי החוצה, צייתתי אך טרם צאתי לחשתי באוזניו שחולו משומע: „אני היא, קלרה, אשאר לידך עד לסוף“.

להישאר, להישאר, בפרוודור, במשך הדקות הארוכות ידעתי שהדבר הפך לי מעין סיסמא: מִי שֶׁהוּא מוכרח היה להישאר, מִי שֶׁהוּא מוכרח היה להישאר.

נקראתי אל החדר והרופא הצביע על המיטה, הכל מסביב היה דומם, אחי גסס, התפללתי, מאחורי אמר מישור:

„הלוואי ולא נבוא למסקנה שהוא צדק“.

אחי הצעיר ממני בשנתיים היה צייר, היחיד מבין אחי שהתפרנס סאמנטי, הוא

התגורר בעיירת הנמל דה'הלדר, שם לימד ציור, מאושרים היו הוא, אשתו ושתי בנותיו, האחת יפה מאחות והתאומים החמודים.

בשנה הראשונה לפרוץ המלחמה, הוגלו מן העיירה בשל הפצצות יחד עם חלק מן האוכלוסיה, הם הגיעו אל כפר קטן ושם המשיך אחי לציור, הוא לימד ציור בסביבה, ויחדיו חלמו על המשך חייהם בפינת נסתרת זו עד לסוף המלחמה.

האיסור ללמד לא־יהודים והמחסור במורים יהודיים באמסטרדאם, הביאוהו אל הגיסו באותו זמן שגם אנוכי עברתי מגרמניה לאמסטרדאם, שנינו לימדנו בבתי־ספר מקצועיים, הוא בביה"ס לבנים ואנוכי בביה"ס לבנות, על אף המרחק הרב שבין השכונות שלנו, נפגשנו לעתים קרובות, בית הורינו שימש בשבתות מקום מיפגש לכל הילדים והנכדים הפזורים בעיר הגדולה, מוזר היה הדבר: המאורעות לא מנעו אותנו מלחבון תוכניות להכשרת ילדינו ולדאוג לעתידם, מבעד לחומת המצור ראינו את העתיד שיבוא באחד הימים.

על היהודים אשר לא התגוררו בשכונת היהודים הוטלה לפתע הוראה, לנטוש דירותיהם תוך יממה אחת ולהקים גיסו חדש בדירות העוני שמתן גורשו הדיירים הקודמים, תכסיס זה הביא הקלה רבה לרודפינו, ניתן היה ללכת בבתי־אחת המוני יהודים.

אחי ובני ביתו עברו לבית מזוהם שהפך לדירה אנושית תחת ידיהם הזדירות, בפניה צרה היקצה לצממו אחי מקום שבו צייר, כולם — האם, האב והילדים, כולם החיו את הדירה, עד ששוב לא נבהל איש בחיכנסו אל הבית, אלא זכה לחוויה נעימה.

רבים היו ידידיו הנוצרים של אחי שהציעו לו מקום מחבוא, לו ולבני משפחתו, אך הוא סירב, אפילו לאחר שהבית העלוב ממש זעק על העתיד להתרחש, אפילו לאחר שהספסלים הריקים בבית־הספר דיברו בלשון הדימשיטית, הוא נשאר, אנוכי נשארת, משה, משה, משה היתה מוכרח להישאר, היינו בעיזורים.

אכן, חסיפת היהודים היתה פעולה קלה ביותר, חודש ימים לאחר הראציה בה נלקחנו, אני ואחי, למחנה וסטרברוק, הגיע גל עצום של יהודי הגיסו שנתפסו כולם ביום אחד, ולמרות הכל, במשך חודש אחד בו ציפו לגירוש נוסף, נטלה בחו חלק בקורם לציור שהתקיים במחנה כדי לרכוש לעצמה מקצוע לעתיד, לאחר השיחרור, עיניה התביטות האורו באור של אושר פנימי בשעה שדיברה על עבודתה, — אישם במרחק ציפה לת העתיד.

ארבעה ימים לאחר פטירתו של אבא, גורשו אחי הבכור, אשתו ושלוש בנותיו שנשלחו עמם את כשרונותיהם הברוכים, ואחי זה, ושורה אינ־סופית של יתידים, בזמן התוא הייתי אם ומורה בצריף היתומים, באותו יום ג' הוטל עלי התפקיד ללוות את הילדים מהצריף שלנו אל מסילת הברזל, אל קרונות־הבקר, הפקיד זה היה דבר יוצא־דופן היות ואסור היה לבוא במגע עם הגירונים לגירוש, שאר היהודים, שתורם לגירוש טרם הגיע, הסתגרו בצריפים עד שנעלמו קרונות־הבקר, נאסר עליהם לראות מהו העתיד הצפוי להם, אך תינוקות ופעוטות ללא הורים וקוקים היו לליווי.

בין אלף המגורשים כבר לא מצאתי את אחי הבכור, אך את אחי הצעיר ממני מצאתי, נפרדנו, מילדותנו, מתחיים נפרדנו, מישוה קרא בבהלה שאסור לבוא במגע עם התאומלים, אם יראונו יחד יקחו גם אותי.

„האם אסור לי לנשק לגיסתי?" שאלה גיסתי הצעירה בבכי מר.

התגשקה, בפעם האחרונה, סכנה: לא היתה סכנה גדולה יותר בעולם מאשר להיפרד בלי נשיקה.

איש לא חזר. כל תוכניותיו לעתיד היו תוכניות של דמיון שוא. ציוריו של אחי נשארו, הוא אבד.

אחי, הצעיר במשפחתנו, היה מוסיקאי אך במקצועו היה רואה-חשבונות. כך היו כל אחי. אתבתם ותשוקתם היתה ליופי אשר לא איפשר להם פרנסה, ומשום שכשרונותיהם פתחו בפניהם אפשרויות רבות, החליטו לעסוק במקצוע אחר לשם פרנסה. אחי הצעיר אהב את כינורו. דמותו הגבוהה כאילו לפהה את הכינור. עוד יותר אהב את נייר התווים עליו כתב את שיריו למקהלה, את שיריו העבריים.

אף-על-פי שהפרש הגילים בינינו לא היה גדול, רק תשע שנים, הייתי ונשארחי לו כאם. לו ולאשתו הצעירה, הם ביקשו המיד את עצתי, עד לסוף, אם זאת ניתן לבצע ואם לא.

במחנה וסטרברוק נעשה המרחק בינינו קטן יותר מאשר בעיר. הוא ניגן בתזמורת שהוקמה ע"י הקומנדאנט ואצלי, שהתכוון להציג בפני אורחיו קונצרטים המנוגנים ע"י אמנים יהודיים מסורסמים. זכות שמנית — כל מי שניגן בתזמורת היה מוכן בפני הנדושים, לפי שעה. כל מי שזכה להשתתף בתזמורת, חכריו איחלו לו ברכה מזל טוב. קונצרטים אלה שברו את לבית היתומים, שנאלצו להופיע באולם כדי להראות לאורחי הקומנדאנט שהאולם מלא מפה לפה, גם אם באותו יום נקרעו מזרועותיהם של המאזינים אהוביהם וקרוביהם.

תזמנתי את אחי לנגן בשעת הערב באולם המיסות של תבנות בצריף היתומים. הילדות, הקטנות והגדולות, שכבו כבר במיטותיהן, בשלוש קומות. נגינתו כאילו האירה את החלל האפל, עד לפינות החשוכות ביותר. אחי לא חדל לנגן, לא יכול היה לחדול. הכינור כאילו השתלט עליו ועל עיני הילדות החולמות.

ראיתי אותם במחנה ברגן-בלזן, איתו ואת אשתו, כשהם בחלישים וחלולים, נעשים רזים ותשושים. ראיתי את הבעת האיסמה בעיני בנוחיהם הקטנות, גוברת מיום ליום. למרות הכל, בימי אי המועטים בהם לא הרגלו עונשים, התאספו הצעירים שבמחנה סביב אחי כדי לשיר במקהלה, הוא שר בפניהם סגנינות חדשות שחיבר ורשם על פיסות נייר שמצא פה ושם ולימד אותם לשיר אותן סגנינות. הוא חיבר סגנינה חדשה לשירן של ביאליק, "שבת המלכה", והסביר לצעירים כיצד שרים את השורה "בואי, בואי המלכה". הוא תיאר בפניהם בתוך הצריף העלוב והחשוך:

"קדימה ואחורה, קדימה ואחורה, בו-א, בו-א. תארו לעצמכם דשא שסוף שמש, ובין הפרחים שורת ילדים המקבלים את פני השבת. יד ביד, קדימה ואחורה, קדימה ואחורה".

בתוך אפילת החדר, כאילו ראה את הדשא שסוף השמש ובין הפרחים ילדים קטנים המקבלים פני השבת. שום דבר בעולם לא הצליח להסיח דעתו מן המציאות הפרטית שלו, שום דבר לא לימדו לראות את המציאות בעיני בשר.

הוא היה הראשון שספג מכות ובעיסות. כמו המיד הסביר: "אולי עשו זאת בגלל החיוך שעל פני. אני איני יכול לשנות זאת והם אינם יכולים לשאת אותו".

היה רגיל לראות את הדברים גם מנקודת ראותו של היריב. והוא צדק בנימוקיו. וזוכר העיד על עושרו הנפשי הסודי, מה שהרגיש את אלה שלא היה להם כל עושר פנימי. זמן קצר טרם שעזבתי במפתיע את המחנה, באחד הרגעים הנדירים של פנאי, פנה אלי אחי: "האם את מוכנה לקרוא את שירי ולחזות דעתך עליו?" עברו כמה שנים מאז אחי המבוגר ממני, שגם הוא נמצא איתנו בברגן-בלזן, הראה לי את שירו הראשון, למרות שצערתי תייתי ממנו. שנים רבות... כשלושים שנה... הוא פנה אלי או באותן מילים. כאן... בשבי... בה קרוב אל המוות... מנייר קמוס קראתי את השיר "תפילה". הוא התפלל לאלוהים שילמדו להתפלל. "כן? את חרשבת שהשיר טוב?"

בפי לא נמצאו המילים. בעת שאמי ואנכי נכללנו לפתע בקבוצת המשוחררים ונאסר עלינו כל מגע עם חשבושים, הטילו על אחי לשמור על השבויים שהוא היה אחד מהם, היה עליו להשגיח שלא ייתקרב אל הגדר שהפרידה בין שני המחנות. פן ייפגש ידיהם בכרכה אחרונה אל המשוחררים. בעת שעברתי את השער הצלחתי להחליף עמו מבט אחרון. פניו מכווץ היה אל השבויים, גבו כפוף אל המשוחררים.

מה שראינו מסנו, הדבר האחרון, היה גבו הכפוף, ערד טרם נסתיימה המלחמה, הגיעה אלינו לארץ-ישראל הידיעה שהוא ואשתו מתו מאפסית כוחות. בנתיב הקטנות, לאחר שעברו יגון ומחלות לאין שיעור, הגיעו עם תום המלחמה להולנד כשהן צועדות יד כיד, חלף זמן קצר והן עלו ארצה. לחנוי שנולדו בשבי ניצלו, והוא אבד.

איוה אנשים היו אלה, אחי? האצבע שלהם, גם אצבעי שלי, תמיד מונחת וזיתה כאילו על מפסיק הזרם אשר ניתקם מהמציאות הממשית, אך את המציאות המופשטת, שהיתה מציאותות הרבה יותר מזו הממשית, אותה לא הצליחו לנתק אפילו לרגע אחד. אחי יקצו וימצאו עצמם במציאות הקרובה להם יותר מאשר זו אשר בעולם הזה — עולם מיגבל מכל צדדיו.

*

השליט הגרמני זקוק היה למתווך בינו לבין היהודים הנשלטים, בטאון שבאמצעותו ימסור להם מה אסור עליהם ומה מותר, הפקיד משפיל ומכוער זה הוטל על המרעצה היהודית, השבועון היהודי שעדיין היה קיים הפך לבטאון המתווך, שכונה "השבועון היהודי".

כדי להעמיד פנים כאילו היה זה סתם שבועון נתיקטור בו כל המדורים שלא היה להם קשר עם השליט, ובכל זאת נמצאו תחת השגחת הצנזורה, אפילו המדור לנוער וילדים, משום שידועה הייתי כסופרת לנוער וילדים, הוטלו עלי שלושה מדורים — לנוער המתבגר, לנוער וילדים, שלושת המדורים נכשלו משום שלא הסכמתי לשנות אפילו אות אחת לפי פקודת הצנזורה, שהיתה כנראה צנזורה מוקדמת מטעם מועצת היהודים, שמטרתה היתה לא לגרות את עצביהם הרגישים של אנשי הצנזורה הגרמנית. בפני הנער המתבגר פתחתי בסקירה על הספר הקלאסי מהמאה השבע-עשרה "זכרונותיה של גליקל פון האמלן", אותה יהודיה פשוטה שכתבה את יומנה המזעזע כדי להקל על בדידותה כאלמנה ועל מאבקה לחינוך ילדיה, לפני שגליקל פותחת את יומנה

שואלת היא את השאלה הנצחית: „מדוע סובל האדם הרוצה בסוב, סבל כה רב?״ שאלות כאלה אסור לשאול גם שלוש-מאות שנה אחר זה. הצנזורה המוקדמת פנתה אלי שאמחק את הפסוקים המסוכנים האלה, והותר לי רק לספר קורות חייה של גליקל, סירבתי למחוק מילה אחת משום שקורות חייה של גליקל וקורות חייהם של כל המדוכאים בעולם יוצקו שאלה זו לנצח. כך נגמר המדור.

במדור לנוצר שתחתי ביומן דמיוני של נערה שתייתה בפנימיה בארץ-ישראל, את הפרטים לקחתי מתוך מכתבי שושנה, אותם כתבה טרם נזחקו קשרינו ע״י המלחמה שהגיעה לחולנד. שבועות אחדים המשכתי ביומן זה עד ש״הנערה״ חלתה בשפעת ועל כן לא יכלה לעמוד בניסוייה. חברתה לחדר מצאתה מתמוגגת בדמעות. „מדוע את בוכה?“ שאלה החברה שהיתה זה מכבר חסרת מולדת. „אני מתגעגעת הביתה“. „הלוואי ויכולתי אני להתגעגע לבית כלשהו בעולם“, אסור היה לומר דבר כזה, גם בארץ-ישראל הרחוקה, הארץ אשר, ראו זה פלא, נתקבלה ללא התנגדות כמקום המעשה. פנו אלי שאשנה את המשפט ואני לא יכולתי לשנותו. בזאת חם גם מדור זה.

מדור הילדים האריך ימים יותר מהקודמים, צופיה ציירה שלוש תמונות בשבוע עפ״י נוסח שאני כתבתי בעילום שם. תמונות אלה, עליהן חתמה צופיה את שמה המלא, זכו לאהדה רבה, היא היתה אז כבת שש-עשרה, עד כי בעת שהייתי מציגה עצמי בשם אשר, הייתי נשאלת: „אשר? האם את מכירה את צופיה אשר?“ כן, היכרתה.

שם הסיפור היה „הרפתקאותיו המזרחיות של הפרופיסור צועד-בזמנים“, פרופיסור להיסטוריה משעמם שהכיר את ההיסטוריה רק מתוך ספרים עבים ולפתע מצא ימאי זקן עומד ליד שולחן הכתיבה, בעל זקן כדרך הימאים ושמו „הזקן“, אותו ימאי בעט בעיסת חזקה במכנסיו הסכוכים של הפרופיסור, והלה התעופף כחלל, ונחת אל תוך סירת קליעים השטה בין הזמנים, כשהגיע למסרתו הראשונה — חיבת נוח, קיבל שוב בעיסת במכנסיו וצנה, לא-נראה לעין, אל תוך התיבה, לבין החיות, הוא גם היה נוכח בעת שיצאו כולם את התיבה על הר האררט, לאחר שחזר אל חדר העינים כתב ספר בשם „חיבת נוח ותישבה — מאת בן-זמנה“.

עד כה לא אירע דבר, לא גרמתי לשום תקלה עם הצנזורה, תקופת נוח היתה רחוקה במידה מספקת כדי למנוע הקבלות בלתי-נעימות. אך הפרופיסור הגיע לתחנות נוספות, בפעם שניה לא צנח לתוך סירה אלא על גבו של גמל, שדהר בין-הזמנים והעבירו אל המדבר, ליד אוהלו של אברהם אבינו, ברבע שארה את שלושת המלאכים, הוא ראה את שרה אמנו צוחקת ולא גילה סודה, כששמע אותה מבחישה זאת, בלתי נראה לעין, נוכח היה בעת תפילתו של אברהם למען אנשי סדום: „אולי ימצאו מספיק צדיקים...“ לא נמצאו, הפרופיסור ידע זאת ושתק בעצב, הוא ראה את הנופרית והאש ניתכים משמים וקרוב לוודאי שהיה כותב ספר שני מאת בן-זמנו של אברהם אבינו אלמלא התערבותה של הצנזורה.

על שלא נמצאו מספר מספיק של צדיקים עוד ניתן לסלוח, אך ההפצצה בשמי סדום, בגופרית ואש, שבוע לאחר ההפצצה הכבדה בשמי העיר הגרמנית קלן, לאו היה זה רמו שעבר את גבול הנימוס. האם יכולתי למחוק את המאורע הבלתי-נעים בסדום? לאו לא יכולתי, בזאת בא הקץ גם על המדור האחרון ובזאת נסתיימה הקריירה שלי כסופרת תחת השגחת הצנזורה, קריירה שממילא לא הלמה אותי.

חבל, בילקוטה של צופיה נשארו עוד ציורים מוצלחים מאוד...

*

המועצה היהודית פירסמה — באיזו מהירות התפשטה ידיעה זו — שאל קרובי אלה שגורשו לפני חודשיים, בגירוש הראשון הגדול, אפשר לכתוב בגרמנית. אכן, הם חיים! מנחם וחמר עדיין בחיים! איפה וכיצד, לא שאלתי זאת. המועצה תדאג למסירת המכתבים. כך נאמר. הם חיים! ומחר היה לכתוב אליהם!

אף פעם קודם לכן לא כתבתי נוסח כלשהו פעמיים, אף פעם לא רשמתי סיוטה, אך הפעם התחלתי פעמים אין ספור, כל פעם מחדש בגלל כתמי הדם, את כל אחבתי, את כל תקוותי הזרמתי באותיות, כשפנשתי את אמה של חמר שאלתיה, ואף היא שאלתני: „האם כבר כתבת?“. כל אחד מאלה שיקריהם נשלחו באותו גירוש שאל: „האם כבר כתבת?“ כמובן שכולם כבר כתבו.

זו היתה בדיחה שטנית, האנשים נהרגו זה מכבר, מייד לאחר שהגיעו למקום הסופי. רק לאחר זמן רב נוכחנו לדעת מדוע כתבו גרמנית, כדי שיומני הבדיחה יוכלו לקרוא את המכתבים, איזו צחלה: מכתבים, מכתבי אהבה של יהודים אל יהודים שמתו מזמן! כל פסיק שכתבתי עלה בזכרוני, קראתי אותם כאילו בעיניו של השטן שחבט מרוב עונג על ברכיה.

או התמוטטה רוחי, אשמורות לילה ליד ערש אחי, הפסוקים שכתבתי למנחם וחמר, עליהם חזרתי וחזרתי יומם ולילה — שוב לא יכולתי להתרוסס.

בתוך הכיתה עוד שמרתי על קומה זקופה, יחד עם צופיה עמדתי בכך, הצעירים המשיכו לדרוש ממני, לתאמין בי, לא יכולתי לאכזבם, למנוע מהם את האמונה, משהו עוד נותר ער בקירבי, בכיתה רחו ההוראה והסיפורים את שאר הדברים, אך בחדרונה, יחד עם צופיה, סירבתי להעלים כמה תמונות וספרים, כדי שהאחירות בבית תשאר נעימה יותר במקום הצר הזה.

ובלילות רדפני סיוטים, סיוטים, קסמים מתוך שיחות, נגזלה ממני השינה ורק לעת עלות השחר נרדמתי לזמן קצר, בלילות התמוטטתי, גם בפגישותי עם קורס לא יכולתי עוד להעמיד פנים משום שהיה מבוזר ממני, חזק ממני, ולא צעיר וחלש כמו צופיה, כמו תלמידותי. מול מבטו הבחן של קורס חשתי עצמי מדוכאה, עמוסה, מבלי יכולת להתקומם, עיניו הפקוחות ראו הכל, עיניו שראו כיצד תפליגה האוניה האחרונה בלעדית, אל הגאולה שהמתינה לו במרחקים, עיני איש שהתמסר לעבודתו המדעית כדי שלא לשקוע בים של יאוש, רשאי היה לדרוש ממני דרישות, שקשה לבצען משום שמעצמו דרש את הכל.

עליך לשוב אל היצירה, פקד עלי. כל זמן שאינך יכולה לצאת ממצב זה מוטב שלא נתראה.

„יצירה?“ כיצד העז לדרוש ממני שאצור? עבודה מדעית? נחא, יכול היה להתמסר לה משום שלא דרשה ממני תשורה, אבל אני? כיצד יכולתי מבלי תשורה? בזאת עודר לפחות את התנגדותי הראשונה, הצעד הראשון לקראת החיים, אך רחוקה הייתי מעבודת יצירה כמרחק מזרח מהמערב.

הוא הזכיר לי, כיצד כתבתי לפני חצי שנה את התמליל לאוטוריה „משה הצעיר“, רק לפני חצי שנה! כתבתי את התמליל במשך שלושה שבועות, דחופה, את כל מה שראו

עיני בסכתי אל תוך המילים: אמהות שהסתיר תינוקותיהם כדי להגן עליהם מפני גירוש ואבדון. הן סימלו את ירכבד, אם משה, שחשכבה תינוקה בתיבת גומא, והפקידה אותו לגלי היאור. שיחתה עם גלי היאור היתה שיחת האמהות עם הבלתי־ידוע כי יגונן על ילדיהן. הנידונים למוות, אלה שנמקרו לגירוש והסתכלו בחשד כיצד נשארו יהודים אחרים בבתיהם, סימלו את בני ישראל שחשדו במשה, בן חצר פרעה, כאשר יצא אל אחיו לראות בסבלותם. מה ברור היה הדבר בעיני, מה בשל בקירבי, תיבת הייתי לכהוב, זאת כדי להשתחרר.

אך זה היה לפני חצי שנה, אז עוד טרם עזבוני מנחם ותרם, טרם נקדעו מבין זרועותי, שתי אשמורות־לילה ליר ערשו של אחי וההוכחה שהם אלה שבדקו, כל זאת עוד טרם אירע או, טרם כתבתי אז כל אהבתי למנחם ולתרם במכתב אשר נפל בצפורניו של השטן למען שעשעו...

כיצד העז קורט להוכירני מה היה לפני חצי שנה, אז כאשר מעשהו של אחי ואשתו עוד טרם עמד לנגד עיני — מושך... מפתח...

צופיה עמדה להסתתר, ידידיו הכינו לה מחבוא, איוו מטרת ערד נשארה כדי לחיות? אם אפשר לקרוא לאלה "חיים", מלבד לשבת ולהמתין עד שהצורך יחליט מתי וכיצד יבוא קיצנו?

לא! לא אעשה זאת בדרך בה הלכו אחי ואשתו, אני הייתי פקחית יותר, אני היכיתי להודמנות שתציל אותי מלהתאבד, הודמנות זו לא אחת לבוא.

בבית־היתומות היהודי לימדתי לפני זמן קצר יהדות, שיעור אחד בשבוע, מתוך כך נשאר קשר ביני לבין הבנות, בית היתומות פונה עיי הגרמנים וחד עם הגערות, נשלחה גם ידידתי — ראש ההנהלה שהתנדבה לגור עם בעלה בבית־היתומות כדי להגן עליהן בשעת סכנה, בעלה לא נמצא באחת שעה בבית, כאשר הגרמנים התנפלו על צעירות ומדריכות גם יחד, בעלה נשאר בינתיים חופשי.

הוא היה תלוי בה מאוד, לי לא היה איש שהיה זקק לי, מאחר שצופיה עמדה להסתתר בקרוב, החלטתי אם כן להתחלף עם ידידתי, ולהישלח לאי־שם, יחד עם היתומות שהיכירני ובסחו בי, ידידתי תחזור אל בעלה, ישחררה לאחר שנתחלף.

מה נאיבית הייתי, האמנתי שישחררו כל מי שנפל בצפורניהם בגלל מחליף... פניתי אל המרעצה היהודית והסברתי כוונותי, קולו של הפקיד היה מלא חמלה כשהסביר לי שאין שום סיכוי לשחרר את ידידתי בגלל התגדבותי, אין כל תועלת בקירובני, גם לא אועיל אם אמצא בקירבת הגערות, לכל היותר, מספר קטן של צעירות המצאנה בקירבתי בקרן הבקר אשר יביאנו אל המטרה הסופית, איש לא רשאי היה לקבל את הצעתי, מדוכאת חורתי לביתי אל צופיה שטרם הסתתרה וזקוקה היתה לאמה, נלקח ממני הנשק בו חפצתי להשתמש, ניטל עלי להמשיך בדרכי.

אך למלא דרישתו של קורט, להתמסר ליצירה? לא! לעולם לא!

*

אחד בינואר 1943.

הקיצוץ מתרדמה עמוקה ושפתי דובבו את המילה: "ילדי־כוכבים".
ילדי־כוכבים, הילדים שסוטנו עיי הכוכב הצהוב, כוכבם של היהודים, הם חלפו לנגד עיני, היכרתי אותם בעיר הנצורה ובתיאטרון שהיה להם לבית־כלא, הילדים החיים והמתים.

באותו רגע ידעתי: עלי לשמש להם לפה, עלי לבטא את אשר חשו הם, את סיבלם, אלה שעדיין חיים והתם שכבר חדלו לחוש ולסבול. בעיני ראיתי את הילד שלקח עמו, כחפץ שאין לוותר עליו, את מפרחית הפה שלו, שמעתיו מנגן מנגינות ילדים. ידעתי שהספר "ילדי-כוכבים" יוקדש לו, מפני שהוא עמד לנגד עיני בראש השורה האין-סופית של ילדי-כוכבים, שבעיניהם נחשבה מנגינה רכה הרבה יותר מכל הסובב אותם, ילדי-כוכבים.

אבל אם כך, עלי לקום ולהחזיר לעצמי את מכונת הכתיבה שאותה הסתרת. אם כן, עלי לכתוב, לכתוב, עוד היום... ביום חופשה זה, סיפרתי זאת לצופיה, כתבתי זאת לקורס, לפני שהחזרתי לעצמי את מכונת-הכתיבה שלי, רשמתי לפני את שמות הפרקים, רשימה שהייתה מוכנה עמי בעמקי נפשי מבלי שידעתי על כך.

האם כל זה בשל בקירבי מבלי שניסיתי להשפיע על כך? האם כל זה צמח בעל כורחי בו בזמן שרצוני התמרד נגד היצירה?

לפני שנים הסביר לי מנחם: "כל היצירות שאנו צהירים ליצור, מוכנות בקירבנו אך מבוטות בדוק המתבקש לאחר שהן מתפתחות ומכשילות. לפעמים נקדע הדוק בתשפעת גורם מן החוץ". מנחם, תמיד ההבטא במשלים, בתמונות שראה בדמיונו ברור ובהיר יותר מאשר את הדברים הממשיים.

האם קורס, החמור הקשה, האם הוא זה שהבקיע את הדוק מבחוץ? כתבתי, ידעתי כי מחר אוכל ללמד, להקדיש כל תשומת לבי לתלמידותי בלבד, לשאלותיהן ולתשובותי, ולדחות אל תחתית את מכונת הכתיבה שהאירה על כל פעולותי מבלי למנוע בעדי מלמלא את שאר תפקידי, כך היה בעבר, זה שנראה בעיני כלפני מאות שנים, עת סבבני הילדים שהמינו שצוריהם, כולם באותו חדר ואני הייתי להם לאם בשעה שמכונת הכתיבה המתינה לי, הספר כולו היה בשל בקירבי ונותנה רק עבודת הכפיים: הכתיבה.

קורס בא אלי מיד עם קבלת הידיעה, לא המרחק ולא היעדר כלי-רכב, מנעוהו מלבוז, במשך חודשים לא ראיתיו, הוא הגיע כדי לברכני, הוא ידע שזוהי הצלתי היחידה — לכתוב את אשר איש בלעדי לא יוכל לכתוב, "זהו הדבר!" אמר בקצרה.

הוא דיבר עמי רכות, לאחר שהלך בזכרתי תוך חיוך קל בסיפור שקראתי בימי ילדותי: אדם אחד נכנס לביצה והחל טובע. הוא התחנן באוזני חברו שיצילו, שימשהו מן הביצה, אך הלה ידע כי אם ינסה למשוך אותו יטבע אף הוא. החבר כיוון אליו את אקדחו וסען שהוא רוצה להצילו ממוות אישי של טביעה בביצה, מתוך יאוש, מול האקדח המאיים, החל האומלל נאבק על חייו עד כי ניצל מטביעה.

קורס היה אותו חבר שכיוון אלי אקדחו, הוא ידע שרק אני בלבד יכולה להציל עצמי, האם הוא הצילני? או שמא ילדי-הכוכבים אשר דרשו ממני להיות להם לפה?

*

הידידים בגרונגן הכינו לצופיה מקום מחבוא, הם הודיעו לנו על כך במילות צופן, לכל אחד מהם היה תפקיד בעבודת המחתרת הממוכנת, הם ידעו מהי הסכנה הצפויה להם, אך איום זה לא העיק עליהם, הצלת הזולת היא עגומה לשלוות נפשם, והיא חיתה חשובה בעיניהם יותר מכל סכנה צפויה.

ידידתי סיקה נסעה מגרונגן לאמסטרדאם, נסיעה מסובכת ומעייפת לאחר יום עבודה קשה של מורה. היא פרשה לפנינו תוכניתה: בעוד שבוע תחזור כדי לקחת איתה את צופיה, ללא כוכב, אל מעונה הסודי. לא ידעתי את שמה הבדוי של צופיה. אסור היה שידעו. לסען הבטחון היא פנתה אל אליעזר ואל גלורי, שיגשו אלי, וגם להם הסבירה תוכניתה. בעוד שבוע יהיה גם מקום מחבואה של פלורי מוכן. עבור אליעזר נעשו הכנות ממשכות יותר.

„ומה תעשי את?" שאלה אותי.

„אני לא אוכל להסתתר".

„האם את רוצה לחיות?"

לו שאלה אותי מרם היוולדם בקירבי של ילדי-הכוכבים הייתי גבוכה בתשובתי. עתה יכולתי להשיב בכנות: „כן".

„האם את מחכוונת ללכת בעקבות היתומות? אין זה מעיד על רצונך לחיות. הדבר מזכיר לי יותר מדי את אשר עשה אחיך".

אכן, נודע הדבר. כנראה שלא הייתי פקוחה. כפי שהשכתי להיות.

„מאז נשתנה הכל. אני עובדת".

היא ניענעה בראשה.

„ואחרי-כך? האם תוכלי להמשיך בעבודתך לתקופה ארוכה?"

„אינני יודעת. עלי להשאיר זאת לגורל. איני יכולה להסתתר, זהו הדבר היחיד שאני יודעת בבירור".

היא חדלה לשאול. כנראה שהגורל המדריך כל אדם לגאולה או לאבדון. הוא שהינחני, שוחחני על ההכנות המעשיות של צופיה ופלורי, אותן היה צורך לבצע במשך שבוע ימים. נפרדנו מאליעזר ומפלורי שנאלצו לרוץ הביתה לפני שעת העוצר, ואנו נשארו — שלוש נשים. כי סיקה נסתה ללון עמנו בבית יהודי שהיה צפוי כלילה מן הלילות להתנפלות אויב. היא, ללא כוכב, אסור היה שתלון בבית יהודי. אך מה איכפת לה, הן הכל אסור!

תוך שבוע פרמתי את כל ראשי התיבות של שם צופיה מעל בגדיה. מלבד הכוכבים שתענוד על אותם בגדים שתלבש כימים שלפני פרידתנו. פרמתי גם את הכוכבים מעל בגדיה העליונים. טוב היה לנו בשבוע האחרון. בשבת ביקרנו אצל תורי. היא נשקה להם מבלי לגלות להם שזוהי הנשיקה האחרונה. הסוד היה סודנו. „מתי אוכל שוב לנשק להם?" שאלה בדרכנו הביתה. „הם אינם יודעים שזוהי נשיקתי האחרונה".

וסיקה שבה אלינו לאחר שעות ההוראה של היום ולפני שעות ההוראה של מחר, ובשעת הדימדומים. עם עלות השחר, נשקתי לצופיה ולא ידעתי, אם זוהי פעם אחרונה. אפילו לא ידעתי מהו שמה החדש ולכן פניתי. ידעתי שתפגוש את פלורי בתחנת-הרכבת ובעוד שבועות מספר יצטרף אליהן אליעזר. אז תשאר עיר זו ללא ילדים. תשארה רק תלמידותי בכיתות... וילדי-הכוכבים... כל ילדי-הכוכבים...

כשאך התכוונתי לצאת אל בית-הספר דפק משהו על דלתי. על סף החדר עמדו שניהם — אליעזר ופלורי. בדמעה ובצחוק — יחדיו.

כל הלילה נשארו ערים ולקראת דימדומי השחר ידעו, כי לא יכולים הם לוותר זה על

זו, אף לא למשך שבעה אחר, לצאת ביחד ואחרי כך להיפרד, לזאת היו מוכנים, אך שאליעור
 יישאר כאן והיא תימצא במחבוא, זאת לא!
 הם באו אלי לאחר שהיו בתחנת-הרכבת כדי להודיע לסיקה ולצופיה על החלטתם.
 "סיקה הבינה אותנו" אמרו, "ילדותיים ואסירי תודה."
 גם אשה גבוהה פחות מסיקה חיתה מבינה ללבם...

לפעמים ניכנסו אלי שניהם וזה היה יותר ממה שקיוותי, גם כששכבתי חולה ניכנסו.
 הטיולים האלה, הארוכים, בעיר ללא תחבורה, השפיעו לרעה על עסוד-השדרה שלי, עד
 כי כאשר חזרתי מביקורי האחרון בבית הורי הגעתי הביתה ממש בזחילה, דרך ארוכה של
 שעות רבות, בקרשי הגעתי אל מיטתי וגם במיטה לא יכולתי להתהפך, אכן, ניסל עלי
 להמתין במיטה, עד שיקחוני בשבי, ובנות הכיתות שהיו לי במקום צופיה רחקו ממני
 יותר מאי-פעם.

הרופא המטפל נפגש לפעמים עם אבי ליד מיטתי, הקשבתי בנחת ל"דו-קרב"
 הנימוסי שהתנהל בין שני דורות של רופאים, בין אבי — האביר הלוחם למען משפחות
 גדולות, לבין הרופא הצעיר, שהגן על הגבלת הילודה, העולם האכזרי של היום הצדיק
 טענתו של הצעיר, המשפחה ברוכת הכשרונות אותה הוליד אבי, הצדיקה טענתו של
 הרופא הקשיש.

לאחר ששכבו קצת הכאבים, עוד בסרם יכולתי לקום ממיטתי, למדתי להרכיב את
 מכונת הכתיבה הקלה כך, שיכולתי להמשיך בכתיבת "ילדי-הכוכבים", גם כאשר לא
 עסקתי בכתיבה ושרוייה הייתי לבדי, עברו לנגד עיני כל ילדי-הכוכבים, החיים והמתים,
 קורות חיים וצירות מלפני חצי שנה, שנים רבות, שוב לא הייתי בודדה, לא ביום ולא
 בלילה.

תמונתו של אברהם הלכה ותתבהרה, עמקה יותר, חדדי נתמלא קטעי מוזיקה שניגן
 לי מנחם, או, מאוחר יותר, הפסנתרן העיוור, אימרה אונגר, בחדרו הצנוע, לאימרה אונגר,
 ולאשתו, היתה זכות גורלה לנסוע להונגריה מולדתם דרך ארצות שהיו מעורבות
 במלחמה, שמחני על הצלחה, אך קשה היה לוותר על גנינתו ועל הסבריו בהולנדית איטית
 ורהוטה, בעת ששכבתי במיטה, שמעתי אותם שוב ושוב.

בכל נושא של באך הוא מתכוון לומר לנו משהו, אין זאת מוזיקה סתורה", הוא
 השמיע נושא מסויים והסביר למה התכוון המלחין: "טוב ונאמן אלהים, הוא לא יעזבנו".
 האמנתי בהם, בבאך ובמסור דבריו, האמנתי בהם מחדש בעת שצלילים אלה מילאו את
 חדרי הבודד, טוב היה לי בחדרי שהתמלא כאילו חיים.

יום אחד פרצה אל חדרי נערה שהיתה תלמידתי כשהיא חיוורת ומבוהלת.
 "האם מותר לי להישאר אצלך? אין לי בית!"

מילי, בת הארבע-עשרה, שהיתה סופגת בתאווה כל אשר סיפרתי בכיתה, מילי שכבר
 לפני שנים רבות נטשה את בית הוריה בגרמניה, מילי שהיתה אחת מהצעירים שמצאו
 להם בית חדש אצל משפחתה של תמר, באותו לילה בו פרצה לחדרי נלקחה המשפחה
 בשבי, לילה לילה נלקחו משפחות יהודיות ובגישו התלחשו: מי ומי, אבל אמה של כלתי
 האמיצה, אשתו של מנחם, שנאותה לכך שתמר תחלוק גורלה עם אחובה, מפני שידעה

כי ילדתה תהיה אוטללה אם תיפרד ממנחם, האם הזאת נלכדה יחד עם ילדיה בשעות הלילה הסתתרה מילי בארון ולכן לא נמצאה, רק לאחר שעות ארוכות, כששוב לא נשמע כל קול מהבית הריק, העזה לצאת ממחבואה. באין ברירה הלכה בכוקר לבית-הספר, רק לאחר גמר השעורים הבינה שאין לה בית — ואז באה אלי.

„אין לי בית“.

„כמובן, את נשארת אצלי“.

„אם ימצאוני אצלך, האם הדבר יסכן אותך? אין לי חתימת מגן“.

כה אצילה חיתה הילדה בת הארבע-עשרה, היא חשבה על הסכנה הצפויה לו בעת שהוא עצמה נשארה בלי בית.

בזמן שהענק לנו שיחקנו את משחק האם והבת, היא נכנסה אל חקן שהותירה אחריה צופיה, היא הלכה אל בית-הספר וחזרה מלאה סיפורים מאותו מקום בו חדלו רגלי המשותקת לדרוך למעלה מהדש ימים. היא סיפרה מי ומי חסרות — מורות ותלמידות, וגם סיפורים אחרים כפי שסיפרו ילדים במשך דורות: כמה צחקו, אי-צדק מצד אחת המורות, איזו מסומטמת היתה ילדה מסויימת, סיפרה ופיטפטה כאילו לא ליוותה סכנת המוות כל תלמידה בבית-הספר.

הענקו לנו תשעה ימים.

ולפתע התמלא חדרי גברים גבוהי-קומה, שלושה שוטרים לובשי שחורים, עוזרי המשמר, שלושה גברים אשר התנשאו כענקים מעל מיטתי ומעל לילדה שהיתה לי לבת במשך תשעת הימים. הם חדרו לכל בית כדי לבדוק אם נשארו עוד יהודים ללא חתימת-מגן על תעודותיהם. החתימה, בה זכיתי על היותי מורה, לא הגנה על תעודת התלמידה העלובה של מילי.

קולות גבריים גסים שאלו שאלות:

„מה עושה כאן ילדה זו?“

„הייתי מורתה, לא היה לה בית ולכן באה אלי“.

„היכן בעלך?“

„סת לפני שבִּעֲשֶׂרָה שנים“.

לא אמרתי להם את שחשבתי בלבי, במשך כל החודשים האלה חשבתי: „תודה לאל שעיני לא ראו את הדברים האלה“.

„אם נמצא אותו...“

בקירבי חייכתי, לא ימצאוהו, יכול היות שנראה על של חיוך בפני, כי עזבו את הנושא, ופנו אל הילדה ותורו לה לארוז מיד את תרמילה וללכת איתם, חיוורת ומצייתת יצאה אל החדר השני כדי לארוז חפציה, שני שוטרים נשלחו להמשיך בחיפושיהם בבחוס יהודיים והשלישי נשאר בחדרי, כנראה שלא בזקק להגנה בפני אשה חולה ונערה בת ארבע-עשרה.

הוא התיישב על כיסא והמתין, בקול אנושי יותר קרא אל החדר השני ואמר למילי שבראי לה ליטול עמט בגדי חורף ומשהו לאכילה בדרך, אחר-כך ניסה לפתוח בשיחה: „האם ידוע לך שבקרוב יבוטלו גם חתימות המגן?“

ידעתי גם ידעתי, אמרתי:

„בשבילי אין הבדל בין מחנה לבית, בכל מקום אמצא ילדים חזקקים לך“.

קלרה אשר פינקהוף

"האם יש לך ילדים?"
"היו לי ששה. איני יודעת אם עוד יש לי ילדים".
חשבותי: שושנה הינה היחידה שאינכם יכולים להגיע אליה.
שקט. הוא חיפש לו נושא אחר:
"הביטי. עליך לראות המצב כך שגם אנו קורבנות".
"לא" אמרתי. "לא אתם. איש מכם אינו קורבן. יכולים הייתם ללכת בדרך אחרת.
הילדה הזאת". הצבעתי לכיוון החדר השני. "ילדה זאת הינה קורבן. קורבנכם. אתם
הספתם אותה".
באותו רגע ניכנסה מילי. התרמיל בידה. עיניה אדומות מבכי והיא חיוורת. בידה
השנייה החזיקה בקישוט. אותו הניחה על הכרית שלמראשותי. היה זה מדליון עשוי משנהב
ותלוי על חוט משי.
"שמרי על מדליון זה — עד שנתראה. קיבלתי אותו מאמי".
ליטפתי את ראשה וברכתי אותה כפי שברכתי את צופיה: "...כשרה, רבקה, רחל
ולאה" ואף בברכת הכהנים. בכינו שתינו דומם.
"עלי להמשיך". אמר השוטר לברש השחורים. "בואי ר'
והיא תלכה בעקבותי".
כשעמדו שניהם בסף הדלת מצאתי את קולי הניחר. אמרתי לאיש:
"אני מאחלת לך שתמצא עד מהרה עבודה אנגרית יתרה".
לפתע השעין ראשו על המזוזה ובכה. הדלת נסגרה אחריהם ואנכי נשאיתי דוממת
ונדחמית.
עם ערב נכנס אליעזר, האיש הראשון שבא אלי לאחר כל מה שאירע לידי מיסותי.
סיפרתי לו את הכל. על אף צערו ודאגתו למילי, נשמע בקולו צליל של נצחון, באוטרו:
"אכן, אפשר לשכב במיטה חלה... ולחשליך החוצה ברנש כזה כשהוא בוכה".
אני לא יכולתי לקחת חלק בהרגשת הנצחון. לכך צריך היה להיות צעיר כמו אליעזר.
הדבר היחיד שידעתי היה: לא הצלחתי להציל את מילי, והאיש הלו, מי יודע מה קדם
לרבע זה של חרטה?

אולי ברח עד כה מהאמת של תפקידו הנוכחי, מסנו שוב לא יכול היה לחזור. אולי
במקרה הייתי אני הגורם שהסיר את הפרגוד בינו לבין האמת. היכן פה הנצחון? איננו,
איננו. מילי נלקחה ממני.

*

שלוש מסעם המחתרת הביא לי מכתבים משלושה ילדי שבמחבואים. ללא שם, ללא
מען. הן אמרו היה שאדע מי הם.
קראתי את המכתבים קרוא ושוב. שכחו גענועי הצורבים ע"י קריאה זו. האם הסגנון
העליו בו כתבו היה אמיתי? שלומם טוב, אמרו. צופיה נמצאת במשפחה של ילדים בני
גילה והוריהם היו לה לתורים ממש. בפעם ראשונה הכירה את המרג. "אבא", לפעמים
נשלחת למקום אחר, כאשר בסביבה מצוי משהו חשוד. לאחר שמתבהר האופק חוזרת
"הביתה". העובדה שהיה לה בית כדי לחזור אליו... כיצד אגמול לאלה שהצילו את
ילדתי? שלושה ילדים שלי שנשארו בחיים... שלושה ילדים שלא נאלצו לשבת ולהאזין
לצילו של כל רכב שעצר ברחוב, שמא הוא קרן המאסר.

הילד הרביעי — הילדה שבמרחקים, שושנה, קיבלתי מכתב ארוך משושנה, לא אותה פתקה בת עשרים וחמש המילים בתיחוכי של הצלב האדום. אם כי גם פתקאות אלה היו רבות תוכן, אלא שמכתב זה שנרשם אל תושב שווייצריה הניאוסטרלית היה מכון אלי. המכתב הראשון משושנה, קריצת-עין היה מהעולם הרחוק והחופשי. אכן, לפעמים כדאי היה לחיות.

הגיעה לאוזניו שמועה מפתיעה ומאוסרת רשמית: קבוצת מיוחסים תישלח — לא למחנות אלא אל ניסו לדוגמה בציכיה — טריינשטאט. רק יהודים מגרמניה שזכו בצלב הברזל במלחמת העולם הראשונה, ואף אמנים ומלומדים מפורסמים. כל אלה שנבחרו זכו בברכות מול-טוב לבביות. איש לא ידע את שנוכחנו לדעת מאוחר יותר. הגיטו היה מתנהל-מעבר כמו המכונה וסטורבורק בהולנד ומשלוחים של אלפי יהודים נשלחו „הלאה“, בדרכם אל המוות.

קורס לא היה רק בעל צלבי-ברזל, אלא אמן ומלומד מפורסם. הוא בא אלי כדי לספר לי שהוא נימנה עם המיוחסים ובידיו החזיק צרור צבעונים. טורר היה הדבר: על היהודים נאסר לקנות ירקות משום שירקות עשירים היו לתאריך חייהם. פרחים רשאים היו לקנות. האויב לא תפס כיצד החיים עצמם התגבשו אל בין העלים הירוקים, בין הגביעים הצבעוניים! לו אך תפס זאת היה אוסר עלינו לקנות פרחים.

נפרדנו המתח סר. לפתע יכולתי לבטא כל מה שהכביד על שנינו, על כל אחד לחוד. „הקשיתי עליך“ אמר, „משום שפחדתי שאלך אחר צו לבני. רק אני היודע מה היה עלול לקרות...“

„מדוע לא עמדנו על המשמר יחדיו? במקום לעמוד זה מול זה?“

תוכחה לא היתה בפי, יחדיו הסתכלנו אחרת.

הוא אמר, חזר ואמר: „כמה טוב היה לנו למרות הכל“. אמרתי זאת, חזרתי ואמרתי לאחר שנפרדנו, לאחר שהיה בדרכנו אל הגיטו לדוגמה, ימים רבים חזרתי על מילים אלו: „כמה טוב היה לנו למרות הכל“. כל זמן שהצבעונים פרחו על שולחני.

למדתי להלך מחדש, לרדת במדרגות, להתהלך באור השמש, הרחובות בסביבה היו ריקים ושקטים, כאילו ריחפה עליהם קללה איומה: הלא שכונה יהודית היתה שכונתי, התאמנתי כיצד להגיע לבית-הספר, עם קצת מזל אצליה להיחסף מביתי כאדם על רגליו ולא כנכה.

שוב הסתערו המירדפים. איש לא ידע באיזו שכונה יהודית אירעו, אך לכל יהודי אסור היה לצאת מביתו, ולכל לא-יהודי אסור היה לבקר בביתו של יהודי, כשהפעמון צילצל חשבתי: באו לקחת אותי.

אך טרם באו לקחתני. אחות רחמניה, לא-יהודית, שאינה יודעת לי, באה אל חדרי על אף האיסור. היא חשבה שמדי האחות שעליה מקנים לה חסינות, שאלתה היתה: „אולי אפשר לעשות משהו למענך?“ כל עוד היתה חופשית לנוע בעיר ועמדו לרשותה אוטובוסים אולי ניתן היה להתקשר עם יקירי בשכונות המרוחקות של העיר, היא שאלה שאלותיה בפשטות, כדבר מובן מאליו. הודעתי, אך לא העזתי להביע רגשותי. כל מילת-תודה היתה בניגוד להתנהגותה.

חייתי מודאגת בקשר להורי, יותר מאשר בנוגע לאליעזר ופלורי, שהיו צעירים

וזריו. כתבתי פתקים אל שני הזוגות וביקשתי מהאחות שתבקרים בביתהם. עברו שעות מספר והיא חזרה. בשכונתיהם לא אירעו חטיפות, שלומם טוב והם שלחו לי תשובה, הם שמחו מאוד לביקור.

אבי כתב בסוף מכתבו את תשובתו של אלוהים לירמיהו שהיה כלוא בחצר המסרה, לאחר שקנה את שדותיו של חנמאל אשר בענתות ואחר שחתם על ספר המקנה. ירמיהו שאל את אלוהים תוך התמרדות: "הנה הסלילות באו העיר ללכדה... והינך רואה... ואתה אמרת אלי, קנה לך השדה בכסף... והעיר ניתנה ביד הכשדים?" ואלוהים ענהו ואבי כתב: "כאשר הבאתי אל העם הזה את כל הרעה הגדולה הזאת, כן אנוכי מביא עליהם את כל הטובה אשר אנוכי דובר עליהם".

רק דבר זה היה חשוב בעיני אבי. הטובה שעתידה לבוא, לבסוף, לשאלה אם הוא עצמו ויקיריו יעמדו ברעה הגדולה הזאת. לשאלה זו לא היתה כל חשיבות בעיניו. הרעה הגדולה הזאת באה עלינו, בתוכה חיינו, וכפי שבאה עלינו הרעה כן תבוא הטובה הגדולה אל העם הזה. הוא עצמו אינו חשוב, אף לא התורה, הכלל חשוב, העתיד.

יום הראציה לימדני שעלי להתכונן. במשך ימים מספר היסקתי את התנור, במכתבים ובתמונות, בימי חודש מאי החמים, לא רציתי שהמזכרות היקרות יפלו בידי האויב. רק מכתב אחד או שניים, רק אלבום קטן עם צילומים, רק טאטר אחד על אברהם, רק אלה נשארו בתיק. יחד עם תעודותי וחתימת המגן המשפילה והמפוקפקת. כל היתר הפך לאפר ועלת השמיטה דרך הארובה. מעשי זה לימדני כיצד מרגיש עצמו אדם הכותב את צוואתו; בשקט, בעיניים פקוחות.

אל המר"ל שלי בהאג כתבתי שיש ברצוני לשוחח עמו. הוא הביך שזוהי שוועה ובו ביום בקבלו את מכתבי בא אלי.

הכל היה מוכן. כתבתי קצרים שטרם ראו אור, ותפרקים הראשונים של "ילדי כוכבים" שהספקתי לכתוב במשך חודשים אלה. ביקשתיו שיקחם עמו ויסתירם עד שישחזרו הזמנים, הוא הביא עמו תיק רחב. כי ברור היה לו מראש מה תהיה בקשתו. "אם אשאר בחיים", הבטחתי, "אמשיך לכתוב ספר זה. ואם לאו, אני בשוחה שהדפים נמצאים בידיים נאמנות".

הוא העמיד פנים כאילו היה אופטימי: "אני מצפה בקוצר רוח להמשיך כתיבת הספר 'ילדי כוכבים' כי מסרת בידי רק את ההתחלה ועליך לסיים".

"אם אשאר בחיים", שנינו ידענו כי תאפשרות קלושה ביותר. רציתי להישאר בחיים. כתיבת הספר והמשכו משכו אותי בכיוון חיים אך ההחלטה כבר לא היתה בידי, ניטלה ממני ברגע שסירבתי להסתתר.

הבטתי אחריו כשעזבני בדרכי הביתה. התיק היקר התה בית'שיו. כתבתי יד יעמדו במאורעות הזמן, יותר ממני. הידיעה הזו הקלה עלי.

לא היה צורך להסתיר את המשך הספר "ילדי כוכבים", לארזו, להכניס לילקוט, "ילדי כוכבים", הלא הם בתוך מנחי, או אולי בלבי, אינני יודעת היכן טמנינים ספר הרוצה להיוולד.

יומיים לאחר ביקורי של המר"ל קיבלו יהודים רבים פקודה להתאסף בתואטרון. רק מעטים הופיעו, רבים הצליחו למצוא לעצמם ברגע האחרון מקום מתבוא. הם למדו לקח

מאשר קרה לרבים שקדמו להם. ברור היה לכולם מה תהיינה התוצאות: רדיפות למען השלים את הקציר ביהודים.

כבר למחרת היום החלו המורדפים. נשמעו פקודות ברמקולים שעל חיתודים לארוז חפציהם ולהתכונן לרגע בו יילקחו ע"י אנשי ה"ס.ס. הפעם קרה הדבר בשכונה שלי. לאחר חודשים של מחלה וזיוזיון, ארזתי כל מה שחשבתי למעיל בפולין. בארון השארתי כל שהזכיר לי את עברי, מה שלא התאים לדרך אליה עמדתי לצאת. ובכל זאת תפסתי מדי פעם חפצים שונים חסרי תועלת שהיו קרובים ללבי, ואף בשעת מלאכה זו נתפסתי לרגש האווילי שאני כאילו צופה מן הצד ואיני שייכת לכל המתרחש. השקפתי מחלוני על פני הכיכר. ראיתי את אנשי ה"ס.ס. כשהם נופשים לשעה קלה בטרם יסחערו על היהודים. גם רוביהם ניצבו בחצובות כאילו נופשים. היה להם פנאי משום שהיהודים לא מיהרו. גם אנכי הייתי מאלה שלא מיהרו.

משחז בתוכי התחנן: "יפסח עלי הדבר האיום הזה!"

מאי"מם נשמעה התשובה:

"וכי מדוע יפסח עליך ולא על אחרים?"

"תן לי להימלט מכך, אנא, הפנה ממני גור'דינך!"

ושוב נשמעה התשובה:

"היאך תוכלי לבקש למגרע את שהחלט זה מכבר?"

בעבר שמעתי כבר תשובה זו, לפני שנים, שנים — כאשר צופיה עזר נמצאת ברחמי

ואנכי התחננתי שהולד אשר בתוך מעי יזכה להכיר את אביו. — — —

SUMMARY

INSIDE THE GHETTO — From an autobiographical work by Clara Asscher-Pinkhof

This issue opens with an excerpt from an autobiographical work by Mrs. C. Asscher-Pinkhof, about to be published. Mrs. Asscher-Pinkhof, the daughter of a practising Jewish family in Amsterdam, is well-known in Holland as an author of children's and adolescents' books. She had been active in teaching and education while her husband — the Rabbi of a Dutch town — was alive and after his death devoted herself wholly to her educational and literary work. Having been widowed young, she brought up her six children by means of her own efforts. A number of her books were translated into Hebrew, the best-known among them being "Children of the Stars", published by "Am Oved" in 1963. It describes the life of Jewish children, huddled together at transit stations in Holland, about to be transported to extermination camps.

The chapter published here tells of the segregation, the abductions and the deportation in stages which were the lot of the Jewish community in Holland. The personal story goes hand in hand with a universally human point of view and a great sensitivity. Thanks to the sensitive and discriminating observation on the part of the author, we are able to discern the uniquely characteristic response of Dutch Jewry to the great terror; we become acquainted with the Dutch environment and its reaction to the Jewish tragedy.

Mrs. C. Asscher-Pinkhof lives in Israel now and the book was written in Hebrew.

FROM VILNA, ACROSS JAPAN, TO THE FREE WORLD — by Baruch Oren

Baruch Oren — now director of the "Yad Lebanim" Memorial Institute in Petah-Tikvah — surveys the escape routes of Jewish refugees, mainly from Poland, who happened to arrive in Lithuania towns at the beginning of World War II. The survey is based on personal memories, reinforced by a great deal of documentation. Seeking ways out, these refugees found the Dutch Consul prepared to issue entrance-permits for Dutch Territories overseas and the Japanese Consul ready to provide the necessary transit-visas through Japan. A series of complicated transactions were necessary in order to realize these opportunities; temporary Polish passports had to be obtained; transit-visas, immigration-permits for Palestine from the British Consul and Dutch entrance-permits had to be arranged for in precarious circumstances. A few thousand Jews received permission, on the strength of these rather doubtful papers, to cross the U.S.S.R. and ultimately arrived in China and Japan. A few managed to reach Palestine via India and Egypt.

This particular affair points to the unforeseen opportunities which were available to people of sufficient initiative and daring.

The appendix brings an excerpt from a book by Professor Kutsui — a Japanese scholar who came across Jewish refugees in Koba, Japan, and aided them greatly during their sojourn in his country.

THOUGHTS ON THE JEWISH UNDERGROUND IN THE LODZ GHETTO — by Fivel Padah

The author is a survivor of the Lodz ghetto and used to be active in the underground movement there. He tries to present the specific internal and external circumstances which shaped the character of the ghetto and the regime inside its boundaries. The latter, plus a hostile and impenetrable environment, shackled the